

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
KEELE JA KIRJANDUSE INSTITUUT

АКАДЕМИЯ НАУК ЭСТОНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

ACADEMY OF SCIENCES OF THE ESTONIAN SSR
INSTITUTE OF LANGUAGE AND LITERATURE

Joei Sang

EITUS
EESTI
KEELES

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
KEELE JA KIRJANDUSE INSTITUUT

JOEL SANG

EITUS EESTI KEELES

Tallinn "Valgus" 1983

Toimetanud Henno Rajandi
Soovitanud ENSV TA keele ja Kirjanduse
Instituudi Nõukogu
Kaane kujundanud T.Aru

S 4602000000 - 339 tellitud
M.902(16) - 83

© Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1983

Выпущено по заказу Академии наук ЭССР

O. SISSEJUHATUS

Enamik eitust käsitletud autoreist leiab, et eituse läbib kogu keelesüsteemi, etendades oma osa kõigil tähenduslikel keeletasanditel - morfoloogias, süntaksis ja leksikas. Nagu igal teiselgi keelekategoorial, nii on ka eitusel oma sisuline ja oma vormiline külg: ühelt poolt see, mida ta tähendab, teiselt poolt see, kuidas vastav tähendus keeles vormistub. Täieliku ülevaate saamiseks tuleb eitust seega kirjeldada kahes järgus: 1) määrata kategooria tähendus ja jälgida, kuidas see ühes või teises keeles väljendamisest leiab; 2) võtta kokku kõik eitusele eriomased morfoloogilised, süntaktilised ja leksikaalsed väljendusvahendid ning uurida nende esinemust ja tähendust, täpsemalt - seda tähendust, mida nad peale eituse veel kannavad.

Teine kirjeldusetapp oleks ülearune, kui eituse tähenduslik külg ja vormiline külg oleksid alati üksüheses vastavuses. Niisugune ideaalne kooskõla valitseb ainult tehiskeeltes, näiteks esperantos. Loomulikes keeltes on alati mingeid sisu ja vormi lahknevusi. Kategooria keskmes on tähendus ja vorm küll kenasti koos, eituse spetsiaalset tähendust kannavad eriomased vormielemendid, millel peale eituse väljendamisest ei olegi muud funktsiooni. Kategooria äärealadel kipub aga selline kindel vastavus kaduma, sisult eitav lause võib jääda ka ilma spetsiaalse vormistusest. On ka vastupidiseid näiteid, kus eitavavormiline lause on oma tähenduse poolest tegelikult jaatav. Sel juhul täidab eitav vorm mingit sekundaarset funktsiooni, on enamasti

viisakuse või väljenduse ekspressiivsuse teenistuses.

Eituse täieliku kirjelduse saab seega ainult siis, kui need kaks kirjeldusaspekti ühendada ja kategooria kogu rakendusala mõlemat pidi läbi kammida: vaadelda eituse kõiki (ka sekundaarseid) väljendusvõimalusi ja registreerida primaarsete eituselementide kõikvõimalikud (ka sekundaarsed) tähendused.

Arusaadavalt põhjustel ei tegele traditsioonilised grammatikad eituse sisulise küljega, vaid eelistavad alati vormist lähtuvat kirjeldusviisi. Vormiline kirjeldus on konkreetne, opereerib konkreetse keele konkreetse inventariga. Sisust lähtuv kirjeldus on abstraktne, kõigepealt peab ta defineerima eituse mõiste. See aga on raske punkt, sest eitust on väga üldine kategooria. Õigupoolest pole ka ükski vormiline lähenemine puhtalt vormiline: eitust kandvate keeleüksuste inventariseerimisel lähutakse intuiitiivselt ikkagi nende tähenduslikust kokkukuuluvusest.

Käesolevas töös püütakse kirjeldada eesti kirjakeele eitust nii tähenduse kui ka vormi seisukohalt. Seniseid eesti keele grammatikad (Valgma, Remmel 1968; Mihkla jt. 1974; Mihkla, Valmis 1979) pakuvad selleks üsna vähe tuge, sest eitust on seal üksnes mõõdamannes puudutatud.

Eesti keele eituselemendid on enamasti servoloogilise tasandi üksused (vt. Maslov 1968) ja neid ei saa kinnistada ühelegi keele põhitasandile. Nõnda on mitte tegev nii morfoloogilise kui ka süntaktilise eituse vormistamisel, mitmed eitavad adverbid, näiteks ühti, ialgi, on teel grammatikaliseerumisele.

Servoloogilise tasandi üksustele ongi iseloomulik see, et hoolimata sõnale omastest diferentsiaaltunnustest, funktsioneerivad nad madalama keeletasandi üksustena, s. o. morfeemidena.

Huvitavamaid probleeme kui eituselemendid ise pakuvad eesti keeles eitusest tulenevad kongruentsinõuded. Neid me käsitleme edaspidi eraldi peatükis. Siin leiame teatavat tuge eesti keele grammatikatest, kus nimetatud küsimust on ühenduses subjekti- ja objektivormistikuga pikemalt käsitletud. Objektivariandi sõltuvust lause eitavast sisust on vaadeldud ka ühes eriuurimuses (Kont 1959).

Veel võib eesti grammatilisest kirjavarast leida kaks tööd, mis on otseselt eitusele pühendatud. Need on H. Rajandi (1967) artikkel kvantorsõnade kahetähenduslikkusest eitavas lauses ja E. Koidu (1963) ülevaade eituse väljendusvahenditest saarte murdes. Esimene neist tõstatab huvitava küsimuse, kuid annab lahenduse, mida me käesolevas töös omaks ei võta. Teisest kirjutisest saame võrdlusmaterjali eesti kirjakeeles valitsevate tendentside tuvastamiseks.

See ongi peaaegu kõik. Mõned eitusega haakuvad küsimused on ka õigekeelsuslikes käsitlustes (Kindlam 1976; Erelt 1977a) pinnale kerkinud, kuid neist ei ole meil suuremat abi.

Siiski ei pea me alustama oma tööga päris nullpunktist, sest üldkeeleteaduslikes uurimustes on eitusele üsnagi palju tähelepanu osutatud. Nõukogude keeleteaduses on kaks head monograafilist käsitlust, mis haaravad nii eituse vormilist kui ka tähenduslikku külge. J. Šendelsi kirjutises (1959) on põhirõhk

eituse ontoloogial ja semantikal, S. Rahhimov (1978) läheneb küsimusele vormi poole pealt, kuid teeb tabavaid tähelepanekuid ka eituse olemuse ja tähenduse kohta.

Väga palju on eitust käsitletud inglise keele seisukohalt (Klima 1964; Lakoff 1969; Lakoff 1970; Kiparsky, Kiparsky 1970; Katz 1964; 1972; Jackendoff 1972; Partee 1973; Smith 1975; Källgren 1976 jt.). Kuna neis töodes vaadeldakse eeskätt välise ja sisemise eituse vahet ja inglise keele elementide some ja any supletiivsust, siis ei ole neist eesti keele eituse käsitlemisel metoodilist tuge. Pealegi tegelevad loetletud tööd suures osas reeglite formaliseerimisega generatiivse grammatika vaimus, mis ei sobi kokku käesoleva uurimuse sihtidega.

Viimastel aastatel on ilmunud mitmeid asjalikke kirjutisi (Givón 1975; Allwood 1977 jt.), kus on võetud vaatluse alla eituse pragmaatika ja eituse funktsionaalsed seosed jaatusega. Nõukogude keeleteadlastest on seda probleematikat puudutanud Kobozeva (1976) ja Toropova (1978).

Kõige arvukamalt on nii nõukogude kui ka välismaa keeleteaduses töid, mis käsitlevad eitust leksikasüsteemis. Nõukogude autoritest võiks siin nimetada A. Üfimtsevat (1968), L. Wedenskajat (1971), L. Novikovi (1973), J. Apresjani (1974), M. Lvovi (1978), M. Nikolajevat (1979). Välismaa lingvistidest on antoonüümia ja leksikaalse eituse küsimustesse selgust toonud C. K. Ogden (1932), O. Duchaček (1965), M. Bierwisch (1967, 1969), A. Hakanen (1973), M. Ljung (1974), D. A. Cruse (1976), J. Lyons (1977), M. Iliescu (1977) jt. Kuigi me kõiki esitatud seisukohti

jäägitult ei jaga, saame käesolevas töös oma kontseptsiooni võrdluse abil katsetada ja täpsustada.

Üldkeeleteaduslikest käsitlustest oleme toetunud põhiliselt O. Jespersenile (1917- 1925), K. E. Zimmerile (1964) ja Ö. Dahlile (1977). Neis töödes vaadeldakse eituse väljendusvahendeid paljudes maailma keeltes. Sellisel taustal on kergem hinnata, kas üks või teine tendents eesti keeles on lihtsalt juhuslik ja lokaalne või on tegemist universaalse seaduspäraga.

Ülalloetletud käsitlused moodustavad vaid murdosa sellest rohkest kirjandusest, kus eitust või eitusega seotud nähtusi on vaadeldud. Kuna eitus on keeles üks kesksemaid kategooriaid, siis ei pääse talt mööda ükski ammendavusele pretendeeriv keelekirjeldus. Siiski pole mõtet siin kõiki kasutatud allikaid üles lugeda, sest asjaomases ühenduses me viitame neile edaspidi niikuinii.

Nagu juba mainitud, on käesoleva uurimuse ülesandeks vaadelda eitust tänapäeva eesti kirjakeeles, pidades silmas nii eituse pragmaatilist, semantilist kui ka vormilist külge. Vajaduse korral tehakse töös siiski ka väikseid kõrvalepõikeid eesti murretesse ja teistesse keeltesse, kui see aitab seletada mõnd nähtust või tendentsi, mis on eesti kirjakeeles maad võtmas. Analüüs on valdavalt sünkrooniline. Kasutatakse peamiselt introspektsioonimeetodit, s. t. ühe või teise keelendi grammatilisuse ja aktsepteeritavuse hindamisel on autor usaldanud omaenese keeletunnet, kontrollides seda kahtlastel juhtudel kolleegide peal. Käesoleval juhul õigustab sellist menetlust eriti asjaolu,

et eituse vormistamiseks etendavad olulist osa lauserõhk ja intonatsioon, mida kirjalikust tekstist, publitsistikast või ilukirjanduslikest teostest nopitud näitelaused ei kajasta.

1 EITUSE ONTOLOOGIA JA PRAGMAATIKA

1 1 Eituse ontoloogia

Eituse olemuse seletamisel jagunevad uurijad üldjoontes kahte leeri. Esimese seisukoha järgi täidab eituse üksnes keelesest funktsiooni ja väljaspool keelt ning mõtlemist on kõigil nähtustel positiivne iseloom. Sellist eituse käsitlemist esindavad näiteks B. Russell (1957:157), H. Seiler (1952:79) jt.

Nõukogude lingvistikas valitseb teistsugune arusaam: keelelisel eitusel on alus objektiivses tegelikkuses, jaatavad ja eitavad laused peegeldavad universumis kehtivaid positiivseid ja negatiivseid seoseid, kusjuures eituse on niisama reaalne kui jaatus (Šendels 1959:142; Dimitrevskaja 1961:76; Toropova 1978:69). Näiteks leiab A. Getmanova (1972:43): "В предложении "Мухомор не съедобен" слово "не" обозначает, что связь между представлением о мухоморе и представлением о съедобности нереальна, а в объективном мире, в природе, наоборот, имеется твердая, постоянная, реальная связь между мухомором и несъедобностью."

Käesolevas töös piirdutakse tõdemusega, et jaatus ja eituse on mõtlemise kategooriad, millel on ontoloogiline alus tegelikkuses objektiivselt eksisteerivate vastuolude näol (vrd. Dondua 1948:177). Jaatus ja eituse on dialektilised paariskategooriad, mida ei saa käsitleda eraldi, teineteisest lahus. Kuigi jaatuse ja eituse ontoloogiline alus on objektiivses tegelikkuses, ei ole erillist mõtet taandada neid näiteks füüsikalisele mõjule ja

vastumõjule. Jaatuse-eituse printsiipi võib ju näha isegi aine atomaarses ehituses, elementaarosakeste jagunemises positiivse ja negatiivse laenguga algüksusteks. Kuid vaevalt see teadmine eituse kui keelekategooria mõistmisele kuidagi kaasa aitab. Enamik lingviste piirdubki mõistetasandiga ega otsi eitusele iga hinna eest loodusteaduslikku põhja.

Selleski küsimuses, kas saab jaatust ja eitust mõistetasandil lõplikult fikseerida, lähevad uurijate arvamused kardinaalselt lahku. Väga visalt taandub kontseptsioon, mille järgi mõistad jagunevad positiivseiks ja negatiivseiks (Tšeplov 1946:11; Ozerova 1978:5). Oma monograafias leiab N. Ozerova, et peale positiivsete ja negatiivsete mõistete on olemas ka veel eitav-jaatavad: "Кроме того, существуют понятия, которые нельзя относить только к положительным или только к отрицательным, они как бы синтезируют в себе признаки и тех, и других. Такие понятия можно назвать отрицательно-положительными, поскольку они содержат в себе одновременно указание на отрицание качества, свойства и наличие другого качества, противоположного первому. Например, невеселый "грустный" - тот, у которого отсутствует веселье, которого охватила грусть; невежливый "грубый" - тот, кто нарушает правила приличия; невинный - тот, кто не имеет за собой вины; невнимательный "рассеянный" - лишенный внимательности" (Ozerova 1978:5).

Selles arutluses on segi aetud mõisted ja nende konkreetne keeleline väljendus. Mõisted eksisteerivad väljaspool üht või teist keelt, mingi mõiste tähistamiseks võib mõnes keeles sobiv

sõna hoopiski puududa ja mõistet tuleb väljendada pikema parafrasi kaudu. Puudub igasugune loogiline kriteerium, mille alusel jagada mõisteid positiivseiks ja negatiivseiks (Ujomov 1961: 62). Mõiste keeleline vormistus võib tõesti olla kas positiivne või negatiivne, aga see sõltub juba konkreetsest keelest. Näiteks vene keeles on pidevus (непрерывность) vormistatud sõreduse (прерывность) eitusena, inglise keeles aga vastupidi: continuity - discontinuity. Ka ühe keele piires võivad ühed ja samad mõisted olla vormistatud kord jaatavalt, kord eitavalt, vrd. vale - ebaõige; igav - ebahuvitav. (Sõnade positiivsus või negatiivsus on, tõsi küll, määratav ka sel juhul, kui sõna ei ole vormiliselt markeeritud; vt. lk. 77. Kuid ka sel juhul seostub negatiivsus mingi kindla sõnaga, mitte aga mõistetega, mida ta tähistab.)

Nagu mõisteid, nii ei saa ka otsustusi jagada jaatavateks ja eitavateks. Siin on asjakohane tsiteerida J. J. Katzi (1972: 157): "For logic at any rate such a distinction between affirmative and negative thoughts is wholly unnecessary; its ground must be sought outside logic. I know of no logical principle whose verbal expression makes it necessary, or even preferable, to use these terms."

Kuna loogiline eitus on sümmeetriline (Kobozeva 1976:3), saab formaalloogikas rääkida eitusest ainult kui mõistete või otsustuste vahelisest suhtest. Teisiti öeldes ongi just eitus see operatsioon, mis implitseerib ühest otsustusest teise otsustuse ja defineerib nende omavahelise suhte.

Keeleline eitus on tunduvalt laiem kui loogiline eitus (Hajičová 1973:91; Rahhimov 1978:11). Erinevalt loogilisest eitusest ei ole keeleline eitus sümmeetriline ja seega saab alati määrata, milline lausung on jaatav, milline eitav. Isegi siis, kui eitus ei ole vormiliselt markeeritud, on eituse puhul alati mängus semantiline või pragmaatiline markeeritus (vt. lk. 75), mille alusel saab liigitada lausungi kas positiivseks või negatiivseks. Peale selle on osutatud võimalusele fikseerida eitust semantilise komponentanalüüsi abil (Wierzbicka 1967).

Nõukogude lingvistikas on kõige laiemalt käibel kaks keelelise eituse määratlust:

- 1) "отрицание - выражение при помощи лексических, фразеологических и др. средств языка того, что связь, устанавливаемая между элементами высказывания, реально не существует" (Ahmanova 1966:302). Sellele määratlusele on võrdlemisi lähedal ka N. Bulahhi definitsioon: "грамматическая категория отрицания есть такая синтаксическая категория, которая выражает с помощью специального грамматического средства...смысловую разъединенность между этими членами" (Bulakh 1962:7).
  - 2) "отрицание как языковая категория представляет собой выражение с помощью определенных языковых средств негативных связей между понятиями" (Šendels 1959:125). Sellise määratlusega langeb suures osas kokku ka V. Trofimovi (1952:78) seisukoht.
- Kuigi ülalesitatud määratlused on võrdlemisi üldsõnalised, kätkevad nad endas keelelise eituse kaht võimalikku interpre-

tatsiooni. Esimene neist on süntaktiline ja operatsiooniline. Eituses nähakse operaatorit, mis rakendub jaatavale lausele ja katkestab lausesisesed tähendusseosed. Selle kontseptsiooni kõige perfektsema esituse leiame K. E. Heidolphilt (1970:100), kes käsitleb eitust predikatsiooni osalise või täieliku blokeerimisena. Nõukogude lingvistikas jagavad K. E. Heidolphile lähedasi vaateid T. Lomtjev (1972:31) ja J. Stepanov (1975a:265), kes seovad eituse predikatsiooniga. J. Stepanov teeb järgmise kokkuvõtte: "Синтаксическое отрицание в русском языке...является специфической формой предикации как вневременного утверждения признаков" (1975a:265). Selline lähenemine on orienteeritud otseselt lause-eitusele ja paistab olevat kõige perspektiivikam.

Teine määratlus peab silmas eeskätt leksikaalseid opositsioone, neid vahekordi, mis koonduvad antonüümia alla. Nagu me edaspidi (lk. 77) näeme, võib ka antonüümia kirjeldamisel tingimisi operatsioonaalset lähenemisviisi kasutada, käsitledes eitust kui sõna semantilistele tunnusjoontele rakenduvat operatsiooni.

Üks kaua vaatluse all olnud küsimus, millest me siingi väikides mööda ei pääse, on see, kas eituse puhul on tegemist modaalse kategooriaga või ei. Võtame järgnevas aluseks O. Ahmanova definitsiooni, mille kohaselt modaalsus on "понятийная категория со значением отношения говорящего к содержанию высказывания и отношения содержания высказывания к действительности (отношения сообщаемого к его реальному осуществлению)" (Ahmanova 1966:237).

Küllalt palju on töid, kus eitust käsitletakse kõneleja subjektiivse suhtumisena lausungi sisusse ja arvatakse eitusega modaalsete nähtuste hulka (Admoni 1955, 1968; Holodilova 1969). Omamoodi seisukoha on esitanud O. Jespersen (1925:322-325), kes vaatleb paradigmat

- a. John is rich
- b. Perhaps John is rich
- c. John is not rich

ja tuletab siit kolmikjaotuse a) paratamatus (necessity), b) võimalikkus (possibility) ja c) võimatus (impossibility), liigitades nii jaatuse kui ka eituse modaalsete nähtuste hulka. Eituse kategooria tihedale seosele modaalsusega on osutanud B. Iliš (1948), L. Kumanitškina (1964) ja J. Křizkova (1969).

Kuigi eitusel on modaalsusega ilmseid kokkupuutepunkte, ei tähenda see, et eituse kuulub modaalsuse alla. Nii jaatavad kui ka eitavad laused väljendavad tõsikindlaid otsustusi. Jaatus ja eituse iseloomustavad subjekti ja predikaadi (teisest vaatepunktist - teema ja reema) seost ega avalda kõneleja suhtumist sellesse seosesse. Muidugi võivad ka eitavad lausungid sisaldada subjektiivseid hinnanguid (näiteks "Mulle see kleit ei meeldi"), kuid seda võivad ka jaatavavormilised lausungid ("Mulle see kleit meeldib"). Mis puutub O. Jesperseni esitatud kolmikjaotusse, siis seal on jaatav (a) ja eitav (c) lause kui tõsikindlad väited vastandatud lausele (b), mis väljendab kõneleja kahtlusi väidetava suhtes.

Suurem jagu tänapäeva lingviste peabki eitust selgelt mitte-

modaalseks kategooriaks (Vassiljeva 1959; Šendels 1959; Šipulina 1962; Nikitina, Otkupštšikova 1971; Rahhimov 1978; Stepanov 1975a). Seda vaatekohta jagab ka käesoleva töö autor.

Viimasel ajal on üldkeeleteaduses jälle hakatud eitusest rääkima ühenduses modaalsusega, kuid nüüd toimub see juba teisel pinnal - kõneaktide teooria raames (Searle 1969; Lyons 1977). Kõneaktide teooria vaatleb kõiki lausungeid nende performatiivses ümbrises. Sõltuvalt sellest, kas eitus rakenõub propositsioonile või lausungi performatiivsele (modaalsele) osale, liigitatakse eitus kas sisemiseks või väliseks eituseks:

- (1) Uks ei ole lahti
- (2) Ma ütlen, et üks ei ole lahti
- (3) Ma ei ütle, et üks on lahti

Lausetes (1) ja (2) on tegemist sisemise eitusega, lauses (3) välise eitusega.

Kõneaktide teooria huvitub eeskätt välisest eitusest ning välise ja sisemise eituse transpositsioonivõimalustest (negation raising, перенесение отрицания - Lyons 1977; Searle 1969; Hakulinen, Karlsson 1979). See problemaatika tõusis päevakorda generatiivse grammatika õitseaegadel, millal kõnealusele küsimusele osutati eriti inglise keelt käsitlevas literatuuris palju tähelepanu (vt. Klima 1964; Kiparsky, Kiparsky 1970; Lakoff 1969, 1970; Smith 1975 jt.).

Käesolevas töös käsitletakse üksnes sisemist ehk propositsioonile rakenduvat eitust, mis on keeles põhiline. Seepärast ei ole siin tarvidust süveneda kõneaktide teooria keerdküsimustesse.

Ütleme üksnes niipalju, et kõneaktide teoorias rakendatav lähenemisviis võib osutada kasulikuks modaalsete nähtuste käsitlemisel, mis on leidnud endale keeles formaalse (grammatilise) väljenduse, näiteks teatamislaadid (Rätsep 1971a; Sang 1978). Üldiselt on aga kohustusliku performatiivse raami konstrueerimine iga lausungi ümber kirjeldusviisina ebaökoonoomne.

1.2. Eituse pragmaatika

Eelnevas alapeatükis me vaatlesime eituse loogilisi ja semantilisi määratlusi ning ühinesime seisukohaga, et eitus on predikatiivne operatsioon, mis rakendub jaatavale lausele ja katkestab lausesisesed tähendusseosed. Et eitav lause toetub alati jaatavale, selles on ühel meelel enamik uurijaid (Stickel 1970:2; Seiler 1952:80; Chafe 1975b:236; Padutševa 1969:9; Toropova 1978:68), kes tegelevad eituse semantikaga. Eituse retrospektiivset seost jaatusega võime tõdeda ka siis, kui asume vaatlema eituse pragmaatilist külge, s. o. eitavate lausungite osa tegelikus kommunikatsioonis.

Oma põhifunktsioonilt on eitus mittenõustumine vestluspartneri väitega või mingi üldise arvamusega, mille tunnustamist kõnelejal oodatakse (Hakulinen, Karlsson 1979:266; Kobozeva 1976:2). Eitav lausung on sobiv siis, kui samas kontekstis on ootuspärane tema jaatav paariline (Allwood 1977:22). Eitades kummutab kõneleja väite, mille kehtivusse ta eeldab kuulajaid uskuvat.

Eitusele ei allu lausungi kogu sisu, osa sellest jääb ka eituse puhul positiivseks. Seda osa lause sisust, mis on jaataval ja eitaval lausel ühine, nimetatakse presupositsiooniks (Leech 1977:297). Näiteks lauseis

(4) Raamatukogust laenatud raamat oli laual

(5) Raamatukogust laenatud raamatut ei olnud laual
sisaldub presupositsioon

(6) Raamatukogust laenati raamat.

Oma pragmaatiliselt iseloomult on presupositsioon lausungis fikseeritud konteksti element, kõnelejale ja kuulajale ühine teadmine või kujutus, mille olemasolu on eduka kommunikatsiooni eelduseks. Seetõttu jääbki presupositsioon kehtima ka eituse korral.

Eituse retrospektiivsest seosest jaatusega tuleneb eitavate lausete suurem kontekstisidusus, nende suurem presupositsionaalsus (Givón 1975:71; Tottie 1979:91). Eitavaid lausungeid ei kasutata uute argumentide sissetoomiseks. Üldiselt ei sobi eitav lausung neutraalse teksti avakäiguks, sest ta apelleerib mingile oletatavale arvamusele või varasemale ütlusele. Küsimuse peale "Mis uudist?" me ei tõtta teatama:

(7) Mind ei kutsutud pulma.

Selline vastus oleks mõeldav üksnes siis, kui päevakorral on kellegi tuttava paarimine ja me eeldame, et vestluspartner on sellest teadlik. Igati loomulik on ülaltoodud eitav lausung siis, kui ta viitab tagasi mingile varasemale jutuajamisele, kus kõne all olid saabuval pulmad.

T. Givón ütleb eituse pragmaatilise tingituse kohta järgmist:

"In other words, a felicitous discourse context for the negative is previous mention of the corresponding affirmative, or alternatively the belief by the speaker that the hearer has heard of the possibility of that corresponding affirmative being true, and in fact has tipped his belief toward the truth of that corresponding affirmative" (1975:72).

G. Leech nimetab seda eituse funktsiooni ootuse tühistamiseks (cancelled expectation) ja sõnastab kategoorilise printsiibi: "One doesn't bother to negate an assertion unless someone has or might have a reason to imagine it is true" (1977:319).

Kuigi G. Leechi poolt sõnastatud printsiip peab üldjoontes paika, nõuab asi siiski väikest täpsustust. Ootuste kummutamine ei toimu üksnes eitavate väidetega, vaid võib niisama hästi aset leida ka jaatavate lausungite abil. Lausungi presupositsionaalsus ei tulene aimuüksi tema vormist või semantikast, vaid on seotud mitmete pragmaatiliste asjaoludega. Presupositsioonide taga on meie teadmine asjade harjumuspärasest seisust, nähtuste normaalsest kulust. Kui me võtame näiteks lausungi

(8) Täna öösel ma ei maganud,
siis näeme, et hoolimata eitavast vormist kannab ta puhas informatsiooni ja ei eelda kuidagi, et kõnealust küsimust - seda, kuidas ma ööd veedan - oleks enne puudutatud. Üine magamine on normaalne nähtus ja kõneväärt on üksnes kõrvalekalle sellest normist. Seepärast panebki lausung

(9) Täna öösel ma magasin

kuulaja õlgu kehitama, kui ta ei tea, et ma tavaliselt vaevlen unepuuduse käes või olen muidu teistel põhjustel öösiti üleval. Kui ta seda ei tea ja tahab siiski minu väites mingit mõtet leida, siis on ta sunnitud ise midagi seesugust järeldama. Teine asi, kui ta teab, et ma olen näiteks öövaht. Siis on ilma lisatingimusteta aktsepteeritav just (9).

Nagu eelnevast näha, võib jaatav lausung olla mõnel juhul kontekstisidusam kui vastav eitav lausung. Kõik sõltub sellest, milline on asjade tavaline olek, milline on norm. Seega tuleks ehk G. Leechi ootuste kummutamise printsiipi laiendada ka jaatusele: keegi ei hakka väitma seda, mis on juba niigi iseenesest teada, mida kuulaja peab iseenesestmõistetavaks, või muidu pole sel väitel kommunikatiivset väärtust.

Lähemal vaatlusel peab siiski möönma, et eitavavormiline lausung kannab alati tugevamaid presupositsioone kui vastav jaatavavormiline lausung. Kui me sooritame ülaltoodud näites (9) leksikaalse asenduse, vahetame predikaatverbi magama välja tema antonüümiga üleval olema ja muudame lause vormilt eitavaks

(10) Täna öösel ma ei olnud üleval,

siis näeme, et lause (10) viitab selgemini minu õistele ülalolekutele, kui seda teeb (9). Küllap mängib siin kaasa ka lausete (9) ja (10) erinev temaatiline struktuur.

2. EITAVA LAUSUNGI TEMAATILINE STRUKTUUR

Enne kui me asume vaatlema eitava lausungi temaatilist korrastust, peame esitama mõned üldisemat laadi tähelepanekud ja motiveerima rakendatava mõistestiku valikut.

Viimasel aastakümnel on teoreetilises lingvistikas esiplaanile kerkinud kaks uurimissuunda, mis tegelevad suures osas ühe ja sama nähtusega. Need on tekstilingvistika ja aktuaalne lause-liigendus (ehk lause funktsionaalne perspektiiv). Kaua aega kulgesid need kaks suunda ise radu, kuni leidsid teineteist 1970-ndate aastate algul (PFSP 1974). See on täiesti loomulik, sest nagu öeldud, on neil tegelikult ühine uurimisvaldkond: lausungite kommunikatiivne korrastatus. Erinevad on ainult vaatenurgad. Tekstilingvistika vaatleb lausevariante teksti kui terviku temaatilise struktuuri seisukohalt, üldisele tekstistrateegiale allutatuna. Aktuaalne lauseliigendus aga keskendab tähelepanu lause temaatilisele korrastatusele ja püüab sealt välja lugeda kontekstilisi asjaolusid, mis on andnud lausele just sellise temaatilise struktuuri. Kuigi üks peab silmas teksti ja teine lauset, ei tule kumbki iseseisvalt toime. Harva on lausungi temaatiline struktuur kontekstist sõltumatu, suvaliselt kujundatav (Bilý 1979:16). Tavaliselt on lause temaatiline struktuur määratud teksti üldise korrastatuse poolt, mille aluseks on teksti läbiv sidusliikmete võrgustik. Ja teistpidi: see sidusliikmete võrgustik, mis teksti koos hoiab, mis tagab teksti koherentsi, luuakse just lauseliste predikatsioonide abil, nii et lause

reemas esitatav uus teadmine haagitakse teemas seisva vana, juba teadaoleva külge. Kokku võttes võib siis öelda, et tegemist on vastatikuse tingitusega: teksti temaatiline struktuur on määratud teda moodustavate lausete temaatilise struktuuri kaudu ja lause temaatiline struktuur on omakorda allutatud teksti temaatilisele struktuurile. Põhiline erinevus tekstilingvistika ja aktuaalse lauseliigenduse vahel paistab olevat see, et esimene esindab rohkem sünteesi, teine rohkem analüüsi. Aga seegi vahe pole põhimõtteline, seda enam, et kumbki ei pea ühest kirjeldamissuunast järjekindlalt kinni.

Lausungi kommunikatiivse korrastatuse iseloomustamiseks on aktuaalses lauseliigenduses kasutusel terve trobikond mõisteid - topic, comment, teema, reema, baas, fookus, presupositsioon, loogiline subjekt, loogiline predikaat, introdukt, uus informatsioon, vana informatsioon, "määratud", "määramata" jne. -, mille vahekorrad ei ole sugugi selged, sest iga autor kasutab neid oma äranägemise järgi (vt. Chafe 1975a; Bily 1979). Selline terminoloogiline anarhia toob kaasa palju möödarääkimist ja ajab lauseliigenduse niigi segased küsimused veelgi segasemaks. Käesolevas töös me toetume põhiliselt I. Kobozeva (1976), M. Hicksi (1977) ja M. Bily (1979) käsitlustele, mis omavahel võrdlemisi hästi klapiavad.

Paistab, et lause temaatilise struktuuri kirjeldamisel piisab ühest mõistepaarist - teema ja reema. Teksti ülesehitust silmas pidades võib öelda, et jaotus teema/reema iseloomustab teksti temaatilist struktuuri lause lõikes ja kujutab endast üht

sõlme teksti sidusliikmete võrgustikus. Teema on see osa lausest, mis kannab juba eelnevast tuttavat, talletatud informatsiooni ning mille külge haagitakse reemas sisalduv uus teade. Teemas paiknev informatsioon on võtnud presupositsioonide kuju. Reema on see osa lausest, mis kannab eksplitsiitset teadet, seda informatsiooni, mida kuulaja kõneleja arvates veel ei tea.

Me ei näe tungivat tarvidust eristada lausungi informatsioonistruktuuri tema temaatilisest struktuurist nagu teeb Halliday (1970:162). Kui see eristus ehk mõnel juhul õigustatud ongi, teeb kahe nimetatud struktuuri vastastikune tingitus ja tihe läbipõimumine tema rakendamise väga tülikaks. Seepärast ei hoita käesolevas töös lahus eristusi teema/reema ja "vana"/"uus" (traditsioonilisemas käsitluses "määramata"/"määratud"). Harilikult langevadki nad kokku või siis saab "vana" ja "uut" määratleda presupositsiooni ja reema kaudu. Viimased kujutavad endast lihtsalt järgu võrra kõrgemat abstraktsiooni (Bilý 1979:16).

Vahel võib vaja minna ka väitealise (topic'u) mõistet. Otsustav on ta varuda selliste juhtude jaoks nagu Mis rahasse puutub, siis...; Raha kohta veel niipalju, et...

Oma temaatilise struktuuri poolest erineb eitav lausung jaatavast lausungist mitmes mõttes. See erinevus tuleneb otseselt jaatava ja eitava lausungi erinevatest rollidest, mida nad etendavad teksti moodustamisel, ja laiemalt võttes - printsiipiaalsest erinevusest monoloogilise ja dialoogilise teksti ülesehituses. Üritamata esitada siin täielikku tekstitüpoloogiat, peatume järgnevalt mõningatel üldistel asjaoludel, mis mõjusta-

vad lausungite temaatilist korrastust.

On olemas kaks põhilist monoloogilise teksti ülesehitusviisi: järjestikune ja paralleelne (Sang 1978:85). Järjestikuse ühenduse korral areneb tekst ühtlases progressioonis (Dressler 1978:113). Järk-järgult, lause-lauselt tuuakse sisse ja identifitseeritakse uusi elemente. See, mis esitatakse ühe lause reemas uue informatsioonina, antakse järgneva lause teemas juba teadaolevana. Tekstilingvistika termineis on siin tegemist samaviiteliste sidusliikmetega:

(11) Ühel päeval läks Maali metsa kõndima

Seal sattus ta kokku kahe sõbraga

Sõbrad teretasid tüdrukut ja lõid talle
patsi.

Teise tekstitüübi, lausete paralleelse ühenduse korral ei kasuta järgnev lause eelneva lause reemas identifitseeritud elemente, vaid iga uus teadmine riputatakse ühe ja sellesama teema külge:

(12) Meeri on noor nāgus naisterahvas

Ta elab suures kivimajas

Ta töötab ministeeriumis.

Ei järjestikune ega paralleelne ühendus esine tavaliselt puhtal kujul, pikemas lõigus on juba nii ühte kui teist. Siin ei huvitagi meid niivõrd nende kahe tekstistrateegia erinevus kui just hoopis nende sarnasus: mõlemal juhul toetub järgnev lause eelmisele, tagades teksti lineaarse või paralleelse progressiooni. Niisugused tekstid on tavaliselt monoloogilised

(kuigi ka dialoog võib vahel kasutada kirjeldatud võtteid) ja mis peamine - koosnevad valdavalt jaatavatest lausetest. Ainult jaatavatest lausetest sõlmub selline viitsuhete süsteem. Eitavad laused viitavad alati väljapoole. Kuigi eitusel on samuti oma retrospektiivsed seosed, ulatuvad need väljapoole repliigi (s.t. ühe sõnavõtu) piire.

Tuletagem uuesti meelde, mis on eituse pragmaatiline põhi-funktsioon: eitavaid lausungeid kasutab kõneleja selleks, et kummutada vestluspartneri eelnevat ütlust või oletatavat arvamust. Seega eeldab eitus juba iseenesest (tegelikku või mõttelist) dialoogi. Monoloogilises tekstis annavad lause ja tema eitav paariline vasturääkivuse, mida edukas kommunikatsioon peab püüdma vältida:

(13) Täna hommikul sadas vihma

(14) Täna hommikul ei sadanud vihma

Need kaks lauset koos ei kõlba monoloogilisse teksti, ühe kõneleja suhu. Küll aga võivad nad olla dialoogis repliigiks ja vasturepliigiks.

Ülalesitatud pilt on muidugi suur lihtsustus. Tegelikus suhtlemises tuleb ette hoopis keerukamaid juhtumeid. Eitavaid lauseid kasutatakse ka monoloogilises tekstis, ja ei ole alati ilmne, millisele jaatavale lausele (või arvamusele) nad parajasti oponeerivad. Vaatleme näiteks järgmist monoloogilist teksti:

(15) Hommikul läks Maali metsa seenele

Aga metsas ei olegi praegu seeni.

Esimeses lauses paiknev fraas läks seenele sisaldab inherentset presupositsiooni (vt. Jackendoff 1972), varjatud eeldust "Metsas on seeni". Kui kuulaja selle teadmise kohe esimesest lausest omaks võtab, siis võib teist lauset tõlgendada kui vastuväidet sellele väärarvamusele. Kui me muudame esimeses lauses teatamislaadi

(16) Hommikul olevat Maali metsa seenele läinud, siis on vastuväide Aga metsas ei olegi praegu seeni adresseeritud juba teateallikale ja tähendab 'Ilmselt ei läinud Maali metsa mitte seenele, vaid midagi muud tegema'.

Põhiline, mis järeldub eituse dialoogilisest olemusest ja mis meid praegu eriti huvitab, on see, et eitava lause temaatiline struktuur ei ole eelneva teksti poolt nii rangelt determineeritud kui jaatava lause oma. Eitava lause temaatilise ülesehituse kujundamisel on kõnelejal samasugused või isegi suuremad vabadused kui teksti avalause puhul. Näiteks väitele

(17) Sel suvel toimub lauluväljakul suur tantsupidu
võib vestluspartner vastata:

(18) Sel suvel ei toimu lauluväljakul suurt tantsupidu

(19) Lauluväljakul sel suvel suurt tantsupidu ei toimu

(20) Suurt tantsupidu sel suvel lauluväljakul ei toimu.

Peale selle võib ta oma vastuse vormistada ka elliptiliselt:

(21) Sel suvel ei toimu

(22) Tantsupidu ei toimu

(23) Ei toimu.

Elliptilised vastused ongi siin eelistatavamad kui täisvastused,

sest nad on märksa ökonoomsemad.

Lausungite temaatilist struktuuri käsitlevas lektüüris on valitsev seisukoht, et eituse rakendub lausungi reemale ja ei puuduta teemat (vt. Rodionova 1976:46; Nikitina, Otkupštšikova 1971:85; Hakulinen, Karlsson 1979:171; Bierwisch 1969:176; van Dijk 1978:321). Selle seisukohaga võib nõustuda, kui vaatleme eitavat lauset kui valmis produkti. Kui aga läheneme küsimusele kommunikatiivsest aspektist ja peame silmas seda, et eituse aluseks on mingi jaatav lause, milles sisalduv väide eitusega kummutatakse, siis ei saa me selle seisukohaga nõustuda. Nagu me kas või eelnevatest näidetest (18)-(23) järeldada võime, on vestluspartneril täielik voli lausung eituse kaudu ümber tematiseerida. Operatsioonaalset lähenemisviisi järgides peame ütlema, et eitava lausungi temaatiline struktuur on eituse produkt: eituse modifitseerib aluseks oleva jaatava lausungi temaatilist struktuuri, kitsendab reemat, lükates sealt osa sisu teemasse. Vrd.

(24) Lapsed käivad pühapäeviti kaks korda kinos

(25) Lapsed ei käi pühapäeviti kaks korda kinos.

Jaatavas lauses (24) kuulub reemasse (ja kannab seega uut informatsiooni) lauseosa predikaatverbist alates. Tema eitavas vastes (25) jääb aga verbifraas käivad kinos sisuliselt eituse alt välja, kuigi ta vormiliselt võtab eitava kuju (pöördelõpp asendub nullmorfeemiga). Nagu tema jaatav paariline (24), nii ütleb ka lause (25), et lapsed käivad kinos. Vahe on üksnes selles, et eitavas lauses on see teade esitatud presupositsioonina. Kuidas seda seletada? Vastus on üsna lihtne. Kui tahetakse eitada

predikaatverbiga tähistatud tegevust, s. t. laste kinoskäimist, siis on lause (25) oma kahe fakultatiivse määrusega ilmselt liiane (Givón 1975:75), pragmaatiliselt ebasobiv. Selle väite edasiantmiseks piisaks ka juba lihtsamast lausest

(26) Lapsed ei käi kinos.

Analoogiline lugu on määrustega. Mitme määruse puhul keskendub eitus tavaliselt ühele määrusele, tõrjudes teised reemast teemasse. Selliseks ümberpaigutuseks kasutatakse mitmesuguseid prosoodilisi jm. vahendeid, mille lähema vaatluseni me varsti jõuame. Prosoodiliselt markeerimata lause (25) ei ole kommunikatsiooni seisukohalt efektiivne, sest sellisel kujul on ta kahetähenduslik. Neutraalse intonatsiooni korral on lausel (25) kaks võrdvõimalikku interpretatsiooni: 'Lapsed käivad küll pühapäeviti kinos, kuid mitte kaks korda' ja 'Lapsed käivad (päevas) küll kaks korda kinos, aga mitte pühapäeviti' Muidugi võib ka konkreetne kontekst toetada kuulajalt ühe või teise interpretatsiooni eelistamisel.

Nagu me eelnevast näeme, on just eitus teema ja reema valduste määraja, ning seepärast ei saa nõus olla E. Hajičovága, kes leiab "what is negated is the relation between the topic and the focus" (1973:91). Eitava lause teema ja reema (nagu tema süntaktiline struktuur) ei ole ette antud jaatava lausega, vaid määratakse eituse kaudu uuesti. Järgnevalt vaatame, kuidas selline ümberkorraldus toimub ja milliseid vahendeid selleks kasutatakse.

2.1. Eituse mõjusfäär ja fookus

Neutraalse intonatsiooni korral jääb eesti keeles eituse haardesse see lauseosa, mis järgneb eitusoperaatorile. Kui eituse mõjusfääri jääv lauseosa koosneb rohkem kui ühest fraasist, siis ei ole eituse fookus üheselt määratud ja lause pakub mitmeid erinevaid interpretatsioonivõimalusi:

(27) Rätsep ei õmble sulle tutvuse poolst ühe päevaga korralikku ülikonda.

Kui me ei tunne konteksti, on võimalu otsustada, kuhu eitus siin otseselt rakendub. Vastavalt sellele, mille külge me eituse haagime, on lausel (27) kolm samaväärset lugemist:

- a. 'Rätsep õmbleb sulle tutvuse poolst korraliku ülikonna, aga see ei sünni ühe päevaga'
- b. 'Rätsep õmbleb sulle tutvuse poolst ühe päevaga ülikonna, aga see ei tule korralik'
- c. 'Rätsep õmbleb sulle ühe päevaga korraliku ülikonna, aga ta ei tee seda tutvuse podlest (vaid soolase raha eest)'

Kui lause sisaldab kausaalkõrvalliiget, siis põhjustab pealause eitus tihti kahetähenduslikkust, sest pole selge, mille kohta ta käib. Kasutame siin G. Lakoffi (1970:169) klassikalist näidet

(28) Ma ei peksa oma naist seepärast, et ma armastan teda, mis võib kõigepealt tähendada

- a. 'Ma ei peksa oma naist ja põhjuseks on see, et ma armastan teda',

aga niisama hästi ka

b. 'Ma peksan oma naist, aga põhjuseks pole mitte see, et ma armastan teda'

Samasugune lugu on mõningate põhjusemäärusi sisaldavate lausetega, kus eituse fookus on täpsemalt piiritlemata, näit.

(29) Helga ei abiellunud sugulaste pärast

(30) Tõnis ei toiminud nii üksnes sõprade palvel.

Mõlemal lausel on kaks interpretatsiooni: ühel juhul eitatakse tegevuse toimumist, teisel juhul tegevuse põhjust.

Üigupoolest on ülalesitatud näited mitmetähenduslikud üksnes kirjalikus vormis, kus kõik prosoodilised tegurid on välja lülitatud. Suulises kommunikatsioonis kõrvaldatakse mitmetähenduslikkus rõhu, intonatsiooni ja lause rütmilise liigendusega. Vajaduse korral võib muuta ka sõnajärge ja kujundada ümber lause temaatiline struktuur. Näiteks võib lauses (27) sõnajärge muutes kitsendada eituse potentsiaalset mõjusfääri:

(31) Korralikku ülikonda rätsep sulle ühe päevaga tutvuse poolest ei õmble.

Selgi kujul on lause veel piisavalt ebamäärane, sest eituse fookus on endiselt selgesti markeerimata. Lõplikult fokuseerib eituse alles kontrastiivrõhk, mis langeb lause algusele:

(32) Korralikku ülikonda rätsep sulle ühe päevaga tutvuse poolest ei õmble.

Nõnda siis on inversioon ja temaga kaasnev kontrastiivrõhk need põhivahendid, mis määravad kindlaks eituse fookuse ja annavad lausele konkreetse tõlgenduse. Eesti keeles on lause algus üks

põhilisi kontrastiivseid positsioone (Remmel 1963; Valgma, Remmel 1968:271). Tuues mingi elemendi lause algusesse ja asetades talle kontrastiivrõhu, fikseerib kõneleja sellega ühtlasi lause reema. Eltavate ja jaatavate kontrastiivlausete (Chafe 1975a) puhul piirdub reema vastava rõhualuse elemendiga, kõik muu kuulub teemasse. See näitab järjekordselt, kui lihtsustav on arusaam, nagu langeks teema kokku lause algusega ja reema lause lõpuga (sellist lihtsustavat käsitlust esindab näit. Enkvist 1975).

Kontrastiivrõhu abil võib saada eituse fookusesse mis tahes lauseliikme. Lauset (27) saab sel moel modifitseerida näiteks nii:

- (33) Rätsep ei õmble sulle ühe päevaga tutvuse poolest korralikku ülikonda (aga keegi teine ehk õmbleb)
- (34) Sulle ei õmble rätsep ühe päevaga tutvuse poolest korralikku ülikonda (aga teistele õmbleb)
- (35) Ühe päevaga ei õmble rätsep sulle tutvuse poolest korralikku ülikonda (aga pikema ajaga ehk õmbleb).

Siin kasutatud näitelause ongi aktsepteeritav üksnes kontrasteeritud kujul, neutraalse intonatsiooni ja sõnajärje korral on ta kommunikatiivselt ebaefektiivne. Lause reemas esitatava informatsiooni maht on piiratud, piirid seab siin kuulaja vastuvõtvõime (Piotrowski 1974:225; Rajandi, Metslang 1979:22). Lause (27) pressib aga reemasse liiga palju erinevaid asjaolusid, mida kuulaja ei suuda korraga haarata. Pragmaatilise liiasuse kõrval ongi see teine põhjus, miks taolised laused ei ole päris aktsepteeritavad.

Kontrastiivrõhuga saab eituse fookusesse asetada fraasiliikmeid, keskendada eitus ühele sõnale:

(36) Suures saalis remonti ei tehtud (tehti väikeses)

(37) Punast tušši poes ei olnud (oli punast tinti).

Kontrasteerimisega ei pea tingimata kaasnema sõnajärje muutus, eitust on võimalik fokuseerida ka ilma inversioonita, üksnes rõhu abil:

(38) Sõdurid ei tõtta sõtta

(39) Delegatsioon ei külastanud raekoda.

Sellised laused nagu (38) ja (39) on enamasti introduktiivsed (Erelt 1977a:435), s. t. sissejuhatus millegi uue väitmisele. Seepärast täiendatakse neid tavaliselt vaid-konstruktsiooniga:

(40) Sõdurid ei tõtta sõtta, vaid hoopis õppusele

(41) Delegatsioon ei külastanud raekoda, vaid hoopis kaitist.

Vahel võib kontrastiivsest rõhust väheseks jääda, et üht või teist sõna selgelt eituse fookusesse seada. Sel juhul rakendatakse rõhku dubleerivaid partikleid, mida J. Firbasi (1974) eeskujul nimetame rematisaatoreiks. Puhtalt eituslik rematisaator on eesti keeles mitte. See partikkel paikneb üldiselt otse selle sõna ees, millele eitus on keskendatud, ja sekundeerib eitavale predikaatverbile:

(42) Laps ei vajanud mitte maiustusi, vaid armastust

(43) Lektor ei rääkinud mitte publikuga, vaid iseendaga.

Küllaltki aktuaalne õigekeelsusküsimus on olnud pikka aega

see, kas võib sellistes mitte-lausetes kasutada ka jaatavavormi-
list öeldist (Leetberg 1925:81; Aavik 1936:86; Kindlam 1976:82;
Erelt 1977a). Jagame siin M. Erelti (1977a:436) seisukohta, et
öeldisverbi eitus ja partikkel mitte dubleerivad üldiselt teine-
teist ning sisuliselt ei muutuks midagi, kui usaldada eituse
väljendamine sellistes lausetes üksnes partiklile. Eitav verbi-
vorm on hädavajalik ainult siis, kui reemaks on öeldisverb ise
või kui reema paikneb eespool öeldisverbi. Vastuvõetavad ei ole
näiteks järgmised laused:

(44) *Mitte isa läheb reisima, vaid ema

(45) *Kass mitte magab, vaid on surnud.

Küll on aga täiesti aktsepteeritavad sellised jaatava öeldisver-
biga eituslaused:

(46) Külla sõidavad mitte lapsed, vaid vanemad

(47) Maali läks mitte seenele, vaid marjule.

Jaatava öeldisverbiga mitte-lausete kasutamine on teatavatel
juhtudel küll sallitav, kuid üldise mallina mitte eriti soovita-
tav, sest see laostab eesti keele objektireeglistikku (vt. lk.113).

Nagu öeldud, seisab mitte eituse fokuseerijana harilikult
selle sõna või fraasi ees, mille kohta eitus käib. Kontrastiiv-
rõhu kaudu võib mitte seostuda ka temast lahus paikneva sõnaga:

(48) Meeri juures ei kõida mitte tema ilus välimus, vaid
tema kõrged vaimuanded

(49) Sõlist laulis mitte erakordselt hästi, vaid erakord-
selt kõvasti.

Partikkel mitte saab paikneda ka järelasendis, kuid sel juhul

ei tolni ta niivõrd rematiseerijana kui fakultatiivse rõhuadverbina. Pealegi on tal siin natuke arhailine maik:

(50) Sa ei tee seda mitte!

Teised rematiseerijad, modaaladverbid isegi, küll ja liide -gi~ki, ei kanna endas eitust ja võivad esineda nii jaatavas kui ka eitavas lauses. Seetõttu on eituse väljendamiseks sellistes lausetes alati nõutav predikaatverbi eitav vorm.

Modaaladverb isegi asetub üldiselt otse rematiseeritava sõna või fraasi ette:

(51) Isegi ülemus ei osanud selle peale midagi kosta

(52) Vihavaenlased isegi ei teretanud teineteist.

Modaaladverb isegi rematiseerib kontrastiivrõhulisi sõnu ja teda ei saa ühendada rõhutute sõnadega, näiteks personaalpronoomeni lühivormidega:

(53) *Isegi ma ei ole sellest õnnetusest kuulnud.

Kui isegi'le ei järgne kontrastiivrõhulist sõna, siis seostub ta mõne lahus paikneva sõnaga, millele langeb kontrastiivrõhk:

(54) Kohus ei arvestanud isegi tema siirast kahetsust.

Kindluse mõttes kasutatakse tihti ka kahekordset rematiseerimist, isegi ja mitte kombinatsiooni:

(55) Haige ei taha isegi mitte süüa.

Modaaladverbi isegi ei saa semantiliselt täiesti võrdsustada partikliga mitte. Rääkimata sellest, et isegi on jaatuse-eituse suhtes neutraalne, on ta erinev ka selle poolest, et ta rõhutab lauses väljendatud asjaolu või sündmuse ootustevastasust, ebariilikkust.

Samasugune tähendusnäans on ka liitel -gi~ki, mis liitub rõhualusele sõnale:

(56) Meistergi ei saa sel aastal preemiat

(57) Mamma ei kuulegi enam

(58) Laiskvorst ei liigutanud lillegi.

Modaaladverbi küll staatus rematiseerijana ja eituse foku-seerijana on kahtlasem kui eespool käsitletud elementidel. Tema asend lauses on võrdlemisi lahtine. Sageli asetub ta rematiseeritava kontrastiivrõhulise sõna taha, kuid ta võib hõlvata ka mingi kaugema positsiooni:

(59) Mina küll seda võtit ei võtnud

(60) Tikke küll ärge laste kätte andke.

Rematiseerijana toimib küll ikkagi peamiselt siis, kui ta paikneb otse kontrastiivrõhulise sõna taga. Kaugemas positsioonis muutub ta juba tervet lauset modifitseerivaks rõhuelemendiks:

(61) Minu kohta ei saa seda küll öelda

(62) Vabatahtlikult ta sinna ikka ei lähe küll.

Rematiseerijana on küll alati rõhuline. Kõnealune adverb võib aga täita ka teist funktsiooni, anda lausele kontsessiivse tähenduse. Sel juhul on ta rõhutu ja tema asend on suhteliselt vaba:

(63) Ma ei ole küll Itaalias käinud, kuid tunnen ikkagi Itaalia arhitektuuri

(64) Hästi ta küll ei õpi, aga kuidagi saab hakkama.

Rematisaatoritega seotud probleemide juurest on sobiv siir-
duda vaatlema neid juhtumeid, kus eituse fokuseerimisega kõrval-

datakse lause kahetähenduslikkus. Selles suhtes pakuvad eesti keeles kõige suuremat huvi mitmed kvantorsõnad. Kuid kõigepealt natuke terminoloogiast.

Keeleteaduses on pikka aega räägitud üldseitavatest ja osaeitavatest lausetest (Peškovski 1956:387; Padutševa 1974:145; Rahhimov 1978:32). Üldseitavaiks on nimetatud lauseid, kus eituselement seisab predikaatverbi juures, osaeitavaiks lauseid, kus eituselement liitub mingi teise lauseliikmega. Meie mõttes on siin ühel juhul tegemist fokuseerimata eitusega, mis hõlmab laiemat reemat, teisel juhul fokuseeritud eitusega, mis keskendub ühele lauseliikmele.

Loogika terminite selline meelevaldne ülekandmine lingvistikasse ei ole just kõige õigem tegu. Selle vastu on ka loogikud protesti avaldanud (Getmanova 1972:43). Üldseitav lause ja osaeitav lause on loogikas ammu juurdunud mõisted, esimest tähistab valem $\forall(x) \neg P(x)$, teist valem $\exists(x) P(x)$. Kui tahetakse üle võtta teise teadusharu mõistelist aparatuuri, siis ei tasu teda asjata deformeerida. Ka kõnealused mõisted - üldseitav ja osaeitav lause - kuuluvad lingvistikas marjaks ära, kuid mitte eitava lause süntaktilise struktuuri iseloomustamisel, vaid kvantorsõnade puhul (nende kohta lähemalt vt. Leech 1977:175).

Eesti keeles on vähemalt kuus kvantorsõna, indefiniitpronoomenid keegi, miski, mingi, mingisugune ja adverbid kunagi, millalgi, mis võimaldavat eitavas lauses kahesugust interpretatsiooni. Nii näiteks leiab H. Rajandi (1967:16), et lausel

(65) Miski ei klapi

on kaks lugemist 'Что-то не подходит' ja 'Ничто не подходит'. Sellest järeldab ta kohe, et sõnas miski on kehastunud ühelt poolt negatiivne pronoomen ja teiselt poolt mittenegatiivne indefiniitpronoomen.

Tegelikult on lause (65) kahetähenduslik ainult kirjas, kõnes saavad sellised laused üheselt tõlgendatava kuju. Üigupoolt ei olegi kõnealuste kvantorsõnade puhul probleem milleski muus kui selles, kas nad jäävad eituse fookusesse. Kui nad väljaspool eituse fookust on, siis on nende tähendus positiivne, kui nad on eituse fookuses, siis negatiivne. Eituse fokuseerimisel võib siingi kasutada juba tuntud võtteid, näiteks kontrastiivvõrku:

(66) Miski ei klapi 'Ничто не подходит'

Kindlam on muidugi, kui sellega kaasneb inversioon. Ja kõige kindlam on, kui rakendada mõnd rematisaatorit, näiteks partiklit mitte:

(67) Mitte miski ei klapi 'Ничто не подходит'

(68) Enam ei klapi mitte miski. 'Больше ничто не подходит'

Samasugune lugu on ka teiste ülalnimetatud kvantoritega. Sõltuvalt sellest, kuhu me asetame eituse fookuse, saab kaks täiesti ühetähenduslikku lauset:

(69) Mingi udujutt siin ei aita 'Какая-нибудь брехня
здесь не поможет'

(70) Mingi udujutt siin ei aita. 'Никакая брехня здесь не
поможет.'
Kui me soovime kasutada lingvistilises analüüsis formaalloogika
aparatuuri, siis on siin selleks paras koht: näide (69) on klas-

sikaline osaeitav lause ja näide (70) klassikaline üldeitav lause.

Nagu näha, panevad kontrastiivrõhk ja rematisaator mitte asjad kenasti paika ja ei ole mingit põhjust anda kvantorsõnadele eituse suhtes eristaatust. Nad alluvad eitusele täpselt samal kombel nagu teisedki sõnad. Ka ei ole vajadust pidada ühendeid mitte miski, mitte keegi jts. omaette negatiivseteks lekseemideks, sest mitte on siin käsitatav tavalise rematisaatorina, mida lauses võib asendada kontrastiivne rõhk. Seda lahendust toetab ka eesti keele ortograafia, mis on küll üldiselt nõrk tugi, aga siiski tugi. Küllap on nende sõnade lahkukirjutamise taga asjaolu, et nad ei moodusta ühtset rõhulist tervikut.

Kui lauses on kaks kvantorsõna ja me tahame neid eituse mõjusfäärist välja jätta, siis saame seda teha nii, et asetame kontrastiivrõhu predikaatverbile:

- (71) Keegi vist ei kuulnud midagi. *Наверное, кто-то чего-то не расслышал .

Kontrastiivrõhu abil saab kvantorsõnu ka ühekaupa eituse fookusesse seada:

- (72) Keegi vist ei kuulnud midagi *Наверное, кто-то не слышал ничего*

- (73) Keegi vist ei kuulnud midagi. *Никто, наверное, ничего не слышал*.

Lause (73) ühene mõistetavus on siiski kahtlane, sest lauselõpp on juba iseenesest reemaline positsioon. Ka siin kaldub miski kergesti eitusele alluma.

Veelgi delikaatsemaks muutub olukord, kui toome lausesse kolmanda kvantorsõna. Teatava pingutusega saame ühese interpretatsiooni anda sellistele lausetele nagu

(74) Kunagi ei leia keegi midagi. *Иногда кто-то чего-нибудь не находит*

(75) Kunagi ei leia keegi midagi. *Иногда никто ничего не находит*

Ülejäänud eituse kombinatsioonid on aga palja kontrastiivrõhu abil raskesti saavutatavad. Võib ju üritada mitme kontrastiiv-
rõhu kasutamist, aga sellega rõhk nõrgeneb, sest nagu ütleb ni-
metuski, põhineb ta kontrastil lause teiste üksustega.

Kui läheneda küsimusele kommunikatiivsest küljest, siis on ülalesitatud laused mõnevõrra kunstlikud, konstrueeritud. Need on potentsiaalsed võimalused, mis tegelikus suhtlemises vaevalt kasutamist leiavad. Kui kontekst lause tähendust üheselt ära ei määra, siis ei usalda kõneleja oma teate vormistamist nii eba-
kindlate vahendite hooleks, kui seda praegu on kontrastiivrõhk. Selliste lausete puhul on mõistlik rakendada kindlamaid vahen-
deid, esmajoones rematisaatorit mitte, mis kõrvaldab mitmetähenduslikkuse ja dubleerib ühtlasi predikaatverbi eitust. Eituse kordamine tegelikus eitusefookuses on funktsionaalne nõue, mis on pääsenud maksvusele paljudes keeltes (Jespersen 1925:333; Dahl 1977:11). Kui eituselement ei ole oma foneetiliselt realisatsioonilt just eriti esilekerkiv, siis võib kuulaja ta kergesti kõrvust mööda lasta. Et seda ei juhtuks, kasutataksegi eituse fookuses teist, sekundaarset eituselementi. Nagu näitab kee-

leajalugu, on praegused primaarsed eituselemendid olnud paljudes keeltes kunagi üksnes rematisaatorid, mille ülesandeks on eituse täpsem fokuseerimine:

"The history of negative expressions in various languages makes us witness the following curious fluctuation: the original negative adverb is first weakened, then found insufficient and therefore strengthened, generally through some additional word, and this in its turn may be felt as the negative proper and may then in course of time be subject to the same development as the original word" (Jespersen 1917:6).

Eelõeldu valgusel tuleb vaadata ka küsimust, mis on sellises lauses nagu

(76) Mitte miski ei klapi

keskne eituselement. Kas eitust kannab partikkel mitte või öeldisverbi eitav vorm?

H. Rajandi (1967:18) leiab, et selliste operaatorsõnade puhul on keskne partikliline eitus ja verbi eitus üksnes tähenduseta kaasnähe. Sellist arvamust toetavad ka need probleematilised laused, kus verbivorm on jaatav ja eituse väljendamine on jäetud ainult partikli mitte hooleks:

(77) Ta ruttab mitte tööle, vaid turule.

Kui O. Jesperseni kirjeldatud tendents on universaalne, siis kuulub sellistele lausetele tulevik. Praegu aga ei ole see mall eesti keeles sugugi mitte üldiselt aktsepteeritav.

Meie analüüs on siin põhiliselt sünkrooniline ja me peame kirjeldama keele praegust seisust. Käesoleva töö raames on sobivam

vaadelda partiklit mitte sekundaarse eituselemendina, rematiseerijana, mis määrab kindlaks eituse fookuse, ja lugeda keskseks ikkagi predikaatverbi eitust (vrd. Savijärvi 1977:25). Selline teguviis on motiveeritud ka seetõttu, et on olemas eitus, mis predikaatverbi vormis üldse ei avaldu:

(78) Vaevalt ta oma vanematest midagi teab 'Ilmselt ei tea ta oma vanematest midagi

Sellist implitsiitset eitust käsitleme lähemalt edaspidi (vt. lk.

). Lõpuks räägib meie lahenduse kasuks ka see, et eesti murdeis on kasutusel võõrmõjulisi eitusmalle, kus predikaatverbi eitus ei ole obligatoorne (Sang 1975:161). Seal etendab eitav adverb tõesti keske eitusoperaatori osa.

Nagu eelnevast analüüsist selgub, on eituse mõjusfäär harva täpsemalt piiritlemata. Selgi juhul määrab kontekst, mida just eitada on tahetud. Eituse fookuse fikseerimiseks on terve hulk vahendeid. Kõige efektiivsemalt toimivad rematisaatorid, partikkel mitte, modaaladverbid isegi, küll ja liide -gi~ki. Väiksema töökindlusega on kontrastiivrõhk ja inversioon, mis käivad tihti käsikäes. Välja arvatud kontrastiivrõhk, on need vahendid kasutatavad nii kõnes kui ka kirjas. Ent ka lause rõhuliigendust saab kirjas mingil määral edasi anda, kasutades sõrendusi, allakriipsutusi või interpunktsiooni. Näiteks lause (28) kahele modifikatsioonile, mis esindavad vastakaid tõlgendusi, võib ka kirjas leida hädapärase väljenduse:

(79) Ma ei peksa oma naist s e e p ä r a s t , et ma armastan teda

(80) Ma ei p e k s a oma naist, seepärast et ma armastan teda.

Paraku ei kanna ortograafilised võtted suuremat sisudiferentsi, ja lõpliku tõlgenduse saab lause (28) ikka alles kontekstis, seostudes retrospektiivselt mingi jaatava lausungiga või näiteks küsimusega "Miks sa ei peksa oma naist?".

Seni me oleme rääkinud eituse retrospektiivsetest seostest, kuid peale selle on eitusel jaatusega ka oma perspektiivne seos. Milles see seisneb ja kuidas ta ühel või teisel juhul teostub, seda asumeegi nüüd selgitama.

2.2. Eituse implikatsioonid

Jaatuse ja eituse dialektikast tuleneb, et kui me eitame mõnd väidet, siis sellega me ühtlasi jaatame mõnd teist väidet. Eitus kõrvaldab teadvusest mingi kujutluse ja toob selle asemele teise, vastandliku kujutluse (Trofimov 1952:81). Näiteks lausest

(81) Minu vend ei ole abielus

implitseerub kohe jaatav lause

(82) Minu vend on vallaline.

Sellistes implikatsioonides seisnebki eituse perspektiivne seos jaatusega.

See väide, mis eitavast lausest implitseerub, on varjatud kujul vastavas lauses juba olemas. Siiski ei saa jagada seisukohata, mis liigitab eitavast lausest implitseeruva väite presupositsioonide alla (Nikolajeva 1978:22; Bátori 1978:8; Hakulinen,

Karlsson 1979:268), ajades sellega presupositsiooni mõiste liiga laiaks. Kui me peame kinni presupositsiooni üldtunnustatud definitsioonist - presupositsioon on see osa lause sisust, mis on jaataval ja eitaval lausel ühine -, siis peame vältima siin kõnealuse mõiste kasutamist.

Sageli on eitavast lausest implitseeruv väide vaid-tarindi näol juba tekstis eksplitseeritud (Toropova 1978:68):

(83) Läbivaatusele ei kutsutud mitte mehi, vaid naisi

(84) Kreem ei ole mitte rasvasele, vaid kuivale nahale.

Alati ei ole sellistel puhkudel tegemist puhta implikatsiooni-seose eksplitseerimisega, sest vaid-lausete abil saab vastandada mida tahes:

(85) Naised ei joonud mitte kohvi, vaid teed.

Siin ei järeldu lausest

(86) Naised ei joonud kohvi

ka kõige parema tahtmise juures lause

(87) Naised jõi teed.

Samuti ei implitseeru midagi konkreetset lausest

(88) Puuraidurid ei leidnud metsast nutvat lapsukest.

See, kas lause üldse annab mingeid implikatsioone ja millised need implikatsioonid on, sõltub kahest asjaolust. Esimene neist on eitava lause temaatiline struktuur.

Võrdleme kõigepealt kahte erineva temaatilise struktuuriga lauset:

(89) Saag ei ole kuuris (vaid kuskil mujal)

(90) Kuuris ei ole saag (vaid miski muu).

Lauseis (89) ja (90) on üks ja seesama väide ehk ühesugune propositsionaalne sisu. Nende lausete tõeväärtus on sama (Hakulinen, Karlsson 1979:53): mõlemad on tõesed, kui kuuris ei leidu saagi. Laused erinevad teineteisest aga selle poolest, mida nad peale otsese väite veel ütleavad, millised on neist tulenevad implikatsioonid. Siin etendavad temaatilise struktuuri erinevused sisulist osa.

Küsimus on tegelikult selles, millisele lausekomponendile eitus rakendub. Kui eituse mõjusfäär on ligemalt piiritlemata, siis ei annagi eitav lause mingit konkreetset implikatsiooni, nagu me võisime veenduda lause (88) puhul. Implikatsioon on seda tugevam, mida kindlamalt on fikseeritud eituse fookus. Ka lausete (89) ja (90) implikatsioonid on hoopis ilmsemad, kui markeerida eituse fookust kontrastiivõhuga (lause (90) on ilma rõhuta üldse kuidagi nadivõitu):

(91) Saag ei ole kuuris

(92) Kuuris ei ole saag.

Kõige tõhusamad vahendid eituse fokuseerimiseks on muidugi rematisaatorid, esmajoones partikkel mitte:

(93) Sm. Anderson ei ole mitte mees, vaid naine.

mitte-laused on üldiselt introduktiivsed (Erelt 1977a:435) ja nõuavad vaid-konstruktsiooni näol jätku - muidu jäävad nad intonatsioonilt poolikuks. Sisuliselt on ka kontrastiivõhulised laused sageli introduktiivsed, kuid intonatsioonilt on nad siiski terviklikumad. Et vaid-konstruktsiooniga saab liita eitavale

lausele ka niisuguseid väiteid, mis ei implitseeru otse eitusest, siis püüame edaspidi läbi ajada üksnes kontrastiivrõhuga, jättes mitte eituse fokuseerijana kõrvale.

Ka teisi eespool vaadeldud rematisaatoreid ei saa me oma analüüsis rakendada. Modaalverbi isegi ja liite -gi~ki abil fokuseeritud eituslaused annavad küll implikatsioone, aga need implikatsioonid on hoopis isesugused. Näiteks lausest

(94) Kass ei maga isegi öösel

ei implitseeru mitte lause

(95) Kass magab päeval,

vaid tõenäoliselt hoopis

(96) Kass ei maga üleüldse.

Samasugused on ka liite -gi~ki vahendusel fokuseeritud eituse implikatiivsed omadused. Natuke ette rutates võib öelda, et nende kahe rematisaatori toimel implitseerub tavaliselt mingi mõiste eitusest tema enda ja tema paronüümide, s. t. kogu vastava mõisteklassi eitus:

(97) Orvul ei olnud isegi särki selga panna → Orvul ei

ole särki, pükse, kuube, palitut jt. riietusesemeid.

Kuid teistpidi see implikatsioon ei kehti. Samasse mõisteklassi kuuluva palitu eitusest ei tulene käesoleval juhul ülejäänud paronüümide eitus:

(98) Orvul ei ole isegi palitut selga panna → Orvul ei

ole palitut, särki, pükse jne.

Nagu juba varemalt öeldud, on modaalverb isegi ja tema sufiksiline variant -gi~ki pragmaatiliselt tugevasti seotud, rõhutades

lauses kirjeldatud asjaolude või sündmuste ootusvastasust. Mis on ootuspärane, millist asjade seisust peetakse loomulikuks, see sõltub kontekstist. Praktilises elus kehtib oma väärtussüsteem, oma tähtsusjärjekord; palitu on "suurem asi" kui näiteks sark ja kasukas "suurem" kui palitu. Seepärast võib implitseeruda lausest (98) lause

(99) Orvul ei ole palitut, kasukat ...

Sellised implikatsioonid ei ole süstemaatilised, neid saab kirjeldada üksnes kontekstile tuginedes. Seepärast jätame nad edaspidi implikatsioone käsitledes lihtsalt vaatluse alt välja.

Nimetamata on veel modaalarvverb küll. Üldiselt saab tema abil puhtaid implikatsioone. Aga et ta on nõrk rematisaator ja kipub olema pigem tervet lauset modifitseeriv rõhuelelement, siis loobume edasises analüüsis ka tema teeneist.

Teine tegur, mis mõjutab eitavast lausest tulenevaid implikatsioone, on eitusalone sõna ise.

Nagu kergesti võib veenduda, annab ühe sõna eitus selgeid implikatsioone, teise sõna eitus aga ei anna, olgu eitus kui tahes hästi fokuseeritud. Näiteks lausest

(100) Telefon ei kukkunud maha

ei järeldu midagi selle kohta, mis just maha kukkus. Siingi on olemas oma implikatsioon - 'Miski kukkus maha' -, aga sel kujul jääb ta võrdlemisi ähmaseks. Seevastu annab lause

(101) Telefon ei läinud katki

täiesti selgepiirilise ja ühemõttelise implikatsiooni 'Telefon jäi terveks'

Asi on veelgi keerulisem? Nimelt võib ka üks ja seesama sõna anda erinevas kontekstis erinevaid implikatsioone. Nii saab sõna kuiv kolmes järgmises lauses endale implikatsiooni kaudu kolm erinevat paarilist:

(102) Riided ei ole veel kuivad → Riided on alles märjad

(103) Teil ei ole kuivad juuksed → Teil on normaalsed
või rasvased juuksed

(104) See vein ei ole kuiv → See vein on magus.

Vahel muudab ka tuletusliide sõna implikatiivseid omadusi. Näiteks samatüvelised kiire ja kiirendama käituvad eituse suhtes erinevalt:

(105) Esimeselt teelt ei lähe kiirrong → Esimeselt teelt
läheb aeglane rong

(106) Rong ei kiirendanud käiku → Rongi kiirus jäi
samaks → Rong aeglustas käiku.

Kõik need erinevused implikatsioonides on seletatavad sellega, et sõnal on sõnavarasüsteemis teiste üksustega mitmeid erilaadi seoseid. Mitmed neist põhinevad eitusel. See, mida me käsitleme implikatsioonina, ongi tegelikult nende seoste aktuaalseerumine süntaktilise eituse kaudu.

Vormilisest küljest võib implikatsiooni vaadelda kui süntaktilise eituse taandumist kas siis morfoloogiliseks eituseks või leksikaalseks eituseks. Näiteks asendub järgneva implikatsiooni korral

(107) Jõmpsikas ei käitu viisakalt → Jõmpsikas käitub
ebaviisakalt

süntaktiline eitus morfoloogilisega, ei + verbitüvi asendub negatiivse prefiksiga eba-. Siit võib astuda veel järgmisegi samu, vahetada vormilt markeeritud ebaviisakas tema sünonüümiga jäme ja eksplitsiitne eitus lausest üldse kustutada:

(108) Jõmpsikas käitub jämedalt.

Süntaktilise eituse taandumisel säilib lausete tähenduslik identsus. Siiski on mitmeid erinevusi eitava lause ja temast implitseeruva jaatava lause vahel. On osutatud (Lakoff 1968:108; Hakulinen 1970:23; Öim 1973:383), et kontsessiivsed kuigi-, ehk- ja olgugi et-osalaused saavad seostuda ainult süntaktilist eitust sisaldava lausega:

(109) Jõmpsikas ei käitu viisakalt, kuigi talt on seda alati nõutud.

(110) *Jõmpsikas käitub ebaviisakalt, kuigi talt on seda alati nõutud.

Lause (110) aktsepteerimist takistab asjaolu, et teises osalauses paiknev pronoomen see on viitsuhtes esimese osalause adverbiga. Kui süntaktiline eitus taandatakse morfoloogiliseks, siis asendub adverb oma antonüümiga ja viitsuhe katkeb. Selle selektuse paikapidavust kinnitab see, et kasutades pronoomeni asemel tema antetsedenti, saame igati vastuvõetava lause:

(111) Jõmpsikas käitub ebaviisakalt, kuigi viisakust on talt alati nõutud.

Eitava lause ja temast implitseeruva jaatava lause vahel on ka veel kongruentsierinevusi, mis on täiesti loomulik, sest kongruents oleneb lause süntaktilisest struktuurist. Nii nõuab

eitav predikaatverb partsiaalobjekti, samal ajal kui jaatav predikaatverb tingib totaalobjekti:

(112) Noorik ei sünnitanud vigast last

(113) Noorik sünnitas veatu lapse.

Neid seiku käsitleme detailsemalt mujal (vt. lk. 102 jj.).

Seni me vaatlesime eitust põhiliselt süntagmaatilisel teljel, uurisime seda, milline on eitava lause temaatiline struktuur ja kuhu eitus lauses rakendub. Nüüd me vahetame telge, astume süntagmaatilisel teljelt paradigmaatilisele ja asume vaatlema eitusel põhinevaid seoseid leksikasüsteemis. Meie peamine vahend selle juures on loogikast tuntud eitustest. Eitustest on omamoodi sillaks süntaktilise eituse juurest leksikaalse eituse juurde ja võimaldab läheneda küsimusele korraga kahest otsast: uurida implikatsioonide kaudu leksikaalseid vastandusi ja leksikaalsete vastanduste kaudu omakorda implikatsioone.

3. EITUS SÕNAVARASÜSTEEMIS

3.1. Leksika süsteemsus

Keelesüsteemi üksuste vahel sõlmuvad kaht sorti seosed - süntagmaatilised ja paradigmaatilised -, mis näitavad kätte iga üksikelemendi koha süsteemis (Golovin 1969:73; Lyons 1977:240). Leksikatasandil on paradigmaatiliste ja süntagmaatiliste seoste põhilisi avaldusi sõnade tähenduslik lähedus või kokkukuuluvus. Nimetatud seoste alusel moodustavad lekseemid sõnavarasüsteemis omaette kontiinumeid, omaette tähendusvälju (Stepanov 1975b:47). Tähendusväli ei kujuta endast mingit suletud ala, tähendusväljad lõikuvad ja lähevad perifeerias sujuvalt üksteiseks üle. Põhimõtteliselt saab konstrueerida oma tähendusvälja mis tahes sõna ümber, nagu kosmose mudelit saab üles ehitada mis tahes ruumipunkti keskkohaks võttes. Siiski ei ole selline teguviis otsustavalt tarbekas: nagu päikesesüsteemis on keskpunktiks päike, nii on ka igal tähendusväljal oma põhisõnad, mis moodustavad tähendusvälja karkassi (Lehrer 1974:11). Ka ei ole kõigil seostel tähendusvälja struktuuris võrdset kaalu. Olulisemad on siin paradigmaatilised seosed, eriti need, mis avalduvad sünonüümia ja antonüümia kujul. Olulised on muidugi ka teised seosed, näiteks osa-terviku suhe. Üldse saab kõik sõnadevahelised seosed taandada umbes 50 tüüpseoseks, nn. leksikaalseks funktsiooniks (vt. Apresjan, Žolkovski, Meltšuk 1969:69).

Võrdlemisi levinud on arusaam, nagu kujutaksid antonüümid

endast täielikke vastandsõnu, s. t. sõnu, mis on tähenduselt teineteisest võimalikult erinevad. Selline kujutus valitses veel hiljaaegu isegi keeleteadlaste hulgas (vt. näit. Budagov 1965:66). Tegelikult pole antonüümia mitte erinevuse, vaid sarnasuse mõõt nagu sünonüümiagi. Antonüümiat seisvad sõnad on vastandatud ainult ühe semantilise tunnusjoone, ühe tähenduskomponendi alusel, mis ühel sõnal puudub, aga teisel on olemas. Muus osas langeb antonüümide tähendus kokku. Teisiti öeldes pole antonüümia eelduseks mitte üksnes diferentsiaaltunnuste olemasolu, vaid ka integraaltunnuste olemasolu (Stepanov 1975b:42). Kerge ja raske, mees ja naine on antonüümid, sest kummagi paari liikmel on tähenduslik ühisosa, esimene sõnapaar tähistab kaalu, teine inimolendit. Lingvistika ja kägu, rõõm ja labidas ei ole antonüümid, sest neil puudub vastav tähenduslik ühisosa, kõik nad kuuluvad erinevatele tähendusväljadele ja kui nende vahel üldse mingit seost ongi, siis on see väga kaudne.

Et sõnad on antonüümiat ainult üht tunnusjoont pidi, siis peaksid kahe või enama tunnusjoone poolest erinevad sõnad andma ebamäärasemaid vastandusi. Kui võrrelda sõnapaare mees - naine ja ätt - plika, siis on mäha, et nii see just ongi. Mees - naine, vastandatud üksnes sootunnuse alusel, mõjuvad selgete antonüümidenä. Kui aga tuleb mängu ka veel teine tunnus - vanus -, siis muutub sõnade vastandlikkus juba raskemini tabatavaks.

Sünonüümia ja antonüümia ühtekuuluvuse kohta võib tuua teistsigi näiteid. Paljudel tähendusväljadel valitseb pidevus, mis ulatub välja ühest servast teise. Eesti keeles esindab sellist

välja kõige ilmekamalt temperatuuriskaala kuum - kuumavõitu - soe - soojavõitu - leige - leigevõitu - jahedavõitu - jahe - külmavõitu - külm. Äärmised liikmed kuum - külm on puhtakujulised antonüümid, selles ei ole vähimatki kahtlust. Kas aga tajutakse vastandlikkust ka veel sooja - jaheda puhul, see ei ole enam nii selge. Igatahes on leige - jahe juba pigem sünonüümid kui antonüümid. Siit näeme, et üleminek ühelt antonüümilt teisele on suhteliselt sujuv, toimub väikeste jõnksudena. Iga liige ülaltoodud reas on oma naabritega osalises antonüümas. Aga niisama hästi võib ka öelda, et iga liige selles reas on oma naabritega osalises sünonüümas. Nagu antonüümia, nii pole ka sünonüümia harilikult absoluutne: ikka on sünonüümideks peetavatel sõnadel kergeid tähenduserinevusi, mis määravad vähemalt nende stiiliväärtuse. Sellised täielikud sünonüümid nagu ämber ja pang on võrdlemisi haruldased. Sünonüümiat on peetud ka antonüümia erijuhuks (Boons 1967:171).

See, mida üldiselt antonüümidena tajutakse ja mida sõnaraamatuis antonüümidena serveeritakse, pole mitte ühene semantiline suhe. Antonüümia sildi taga on hulk eriilmelisi tähendusvahekordi, mis lähemal vaatlusel taanduvas mitmeks loogikatehteks (von Wright 1959). Nende vahekordade eritlemine ja antonüümide klassifitseerimine on üsna vaearikas. Üks põhjusi on see, et antonüümia võtab konkreetse kuju alles kindlates süntagmaatilistes vastandustes, antonüümiat sünnitavate semantiliste vahekordade tegelik loomus avaldub alles kontekstis. Näiteks võib sõnal ma-
dal olla vähemalt kolm antonüümi olenevalt sellest, millises

süntagmaatilises ühenduses teda kasutatakse: madal - kõrge (tuba), madal - sügav (jõgi), madal - üllas (kirg). Polüseemsete sõnade puhul määrab alles kontekst selle dimensiooni, mille alusel vastandus toimub. Kuid alati ei olegi mängus polüseemia. Näiteks moodustavad ülemus - alluv, võit - kaotus diametraalselt erinevaid vastandusi - ühel puhul selgelt sünonüümseid, teisel puhul selgelt antonüümseid - vastavalt sellele, mille kohta nad parajasti käivad (vt. lk. 64). Kõiki võimalikke vastandusi ühtaegu arvesse võtta on väga raske.

Teiselt poolt raskendab antonüümide liigitamist ka see, et puudub rahuldav liigitusalus. Juba selleski on hulgaliselt eri-arvamusi, mida üldse antonüümideks pidada. Kaht äärmust esindavad siin J. Lyons (1977:270), kes peab antonüümideks ainult hea - halb-tüüpi relatiivseid adjektiive, ja J. J. Katz (1972:51), kelle järgi on antonüümsed ka sellised sõnasarjad nagu laps - kutsikas - tall - vasikas - varss. Kõik teised antonüümia definitsioonid (Cantineau 1955:8; Boons 1967:171; Duchacek 1965:55; Winter 1969:29-45; Ufimtseva 1968:190; Hakanen 1973; Novikov 1973; Pastuhhova, Timofejev 1971; Iliescu 1977:154; Nikolajeva 1979:51) mahuvad nende kahe vahele. Tavaliselt lähtutakse tähendusvahekordade klassifitseerimisel formaalloogikas kehtivatest mõistetevahelistest seostest, eeskätt kontraarsuse ja kontradiktorsuse eristamisest. Meiegi järgime siin seda skeemi, sest meid huvitab just see, kui võrd on ühel või teisel leksikaalsel vastandusel tegemist eitusega ja mis vastanduse ühe liikme eitusest implitseerub. Ehkki me kasutame loogika aparatuuri, tuleb

kogu aeg meeles pidada, et me analüüsime eesti keele sõnade tähendusvahekordi, mitte mõistetevahelisi loogikalisi suhteid. Mõistetevahelised loogikalised suhted on universaalse loomuga ega sõltu otseselt vaadeldavast keelest, kus mõnel mõistel võib omaette leksikaalne väljendus hoopis puududa, nii et teda saab edasi anda üksnes parafrasiga. Kui me satume sõnavarasüsteemis sellise lünga peale, siis ei ole meil õigust seda vägisi täita, vaid peame nentima, et ootuspärane opositsioon pole leksikas kuju võtnud ja ei kajastu keeles.

3.2. Leksikaalsete vastanduste tüübid

Antonüümide põhimassi moodustavad kontraarsed vastandused, mida loogika tähistab valemiga $a \rightarrow \bar{b}$, $b \rightarrow \bar{a}$. Siin on tegemist peamiselt relatiivsete adjektiividega, s. t. selliste adjektiividega, mis iseloomustavad mingit objekti teiste objektide suhtes: pikk - lühike, kallis - odav, varane - hiline, kange - lahja, paks - peenike, paks - õhuke, häbelik - häbitu, ilus - kole, tark - loll, kerge - raske, noor - vana, mugav - ebamugav jt. Need antonüümid ei hõlma kogu vastanduse aluseks olevat dimensiooni, neid võib kujutada kui kaht otspunkti skaalal, kus on veel hulganisti vaheastmeid. Eespool esitasime juba kuuma - külma skaala. Umbes samasugune näeb välja paksu - kõhna astmik: paks - paksuvõitu - tüse - tüsedavõitu - täidlane - täidlasevõitu - priske - priskevõitu - sale - kõhnavõitu - kõhn. Arvatavasti asetaks mõni siia skaalasse veel mitmeid vaheastmeid,

näiteks prink, trullakas, tõntsakas, vormikas, lahja, kiitsakas, peenike, kleenuke, õbluke, kuivetu, luine, kidur, ja järjestaks kogu rea hoopis teisiti.

Vahel ei saa kontraarsete vastanduste keskliikmed endale keeles omaette väljendust. Mis näiteks peaks seisma kõrge ja madala vahel? Kuidas siin talitada, kas lugeda selliste lünkade puhul keskliikmeks universaalsed paras, normaalne, keskmine? Seda me teha ei saa, sest kolm nimetatut kuuluvad hoopis teise ritta, hoopis teistesse vastandustesse: paras - sobimatu, ebasobiv; normaalne - ebanormaalne, keskmine - äärmine. Alati ei saa vaheastmeteks sobitada ka moderatiive, sest paljudest sõnast on moderatiivid semantilistel asjaoludel keelustatud või lihtsalt veidrad, näiteks *terveõitu, *heavõitu, *hoolsavõitu (vrd. Zemskaja 1973).

Vaatame nüüd, mis tulemusi annab siin eitustest. Ühe liikme eitusest ei implitseeru kontraarse opositsiooni puhul tingimata teine vastasliige, vaid kõik paradigma ülejäänud liikmed, mis jäävad tema ja skaala teise otspunkti vahele. Selle kohta on öelnud juba O. Jespersen (1925:325):

"Here the general rule in all (or most) languages is that not means 'less than', or in other words 'between the term qualified and nothing'. Thus not good means 'inferior', but does not comprise 'excellent'; not lukewarm indicates a lower temperature than lukewarm, something between lukewarm and icy, not something between lukewarm and hot."

Üldiselt võib O. Jesperseniga nõustuda, skaala keskliikmed

käituvad just nii. Kuid paradigma põhisõnad, psühholoogiliselt kõige emergentsemad sõnad, ei allu sellele reeglile. Väide

(114) Ta ei ole rikas

ei tähenda tavaliselt

(115) Ta on jõukas,

vaid pigem ikka

(116) Ta on vaene.

Loogiliselt peaks siin ühe liikme eitusest implitseeruma kõik vastava paradigma ülejäänud liikmed, kuid nii see alati ei ole. Argiteadvuses on hea ja halb, rikas ja vaene samasugused absoluutmõisted nagu must ja valge. Seepärast ongi siin tendents tõlgendada ühe eitust teise jaatusena. Kui küsimusele "Kas see oli hea film?" vastata ühesõnaliselt "Ei", siis loetakse sellest vastusest välja "See oli halb film". Seetõttu on võib-olla psühholingvistiliselt ülearune kontraarsete vastanduste lahutamine kontradiktoorseist (Lyons 1968:470). Eriti käib see nende opositsioonide kohta, kus üks liige on morfoloogiliselt markeeritud, näiteks meeldiv - ebameeldiv, mugav - ebamugav, vaimukas - vaimutu, arukas - arutu jt. Küigi loogiliselt võttes peaks ka siin paiknema kahe äärmuse vahel vaheaste, mis väljendab neutraalset olekut, implitseerub sellegipoolest ühe liikme eitusest tavaliselt teine vastasliige:

(117) Põrandal ei ole mugav magada → Põrandal on ebamugav magada.

Kontraarses opositsioonis peaksid olema ka liitsõnad, mis sisaldavad ühe komponendina põhisõna tähendust võimendavaid in-

tensiivelemente: uhjuus - igivana, püstirikas - puruvaene, tulikuum - jääkülm. Need sõnad laiendavad veelgi vastavate relatiivsete adjektiivide uus - vana, rikas - vaene, kuum - külm skaalasid. Ometigi käituvad nad eituse suhtes teisiti kui tavalised relatiivadjektiivid; lause

(118) Selle raha eest ei saa uhiuut autot
implitseerib tõenäoliselt

(119) Selle raha eest saab enam-vähem uue auto.

Siin rakendub eitus liitsõna esikomponendile. Juhtum on analoogiline sõnaühendi eitusega, kus eituse fookusesse jääb harilikult laiend, mitte põhisõna. Kui on eesmärgiks eitada põhisõna, siis on laiend eitavas lauses üleliigne.

Eituse suhtes samasuguseid, kuid oma loogikaliselt loomult erinevaid vastandusi esindavad paarid helepruun - tumepruun, paljutõotav - vähetõotav, valgurikas - valguvaene jt. Siin on antonüümsed üksnes liitsõna ees- või järelsised, kusjuures kor-
dud sõnaosa näitab ära dimensioonid ja piirid, kus vastandus kehtib:

(120) Algas ei ole paljutõotav → Algas on vähetõotav.

Lõpetades kontraarsete antonüümide vaatlust, võib veel lisada, et omapärase skaala moodustavad terve ja haige. Siin tähistab terve astmiku üht otspunkti ja kogu ülejäänud ulatuse võtab enda alla haige koos oma astmetega (Erelt 1977b:18): terve - haiglasevõitu - haiglane - haige. Tegelikult ei olegi terve - haige enam kontraarne vastandus, vaid paigutub nii loogika kui ka eitustesti alusel juba järgmisse, k o n t r a d i k t o o r -

s e t e (ehk komplementaarsete) vastanduste klassi. Loogika sümboleid kasutades võib kontradiktoorseid vastandusi tähistada nii: $a \rightarrow \bar{b}$, $\bar{a} \rightarrow b$. Siin välistab üks liige teise, ühe liikme jaatusest implitseerub teise eituse, ja vastupidi. Väide "Inimene on surelik" tähendab sedasama mis "Inimene ei ole surematu". Erinevalt kontraarsetest antonüümidest hõlmavad kontradiktoorsed antonüümid kogu vastava diapasiooni, mingi vaheaste pole enam loogiliselt võimalik.

Kontradiktoorseid vastandusi annavad paljud absoluutadjektiivid, näiteks õige - vale, vallaline - abielus, sirge - kõver, alaline - ajutine, ametlik - mitteametlik, ammendav - mitteammendav, hüübi - mittehüübi, loetav - mitteloetav, põlev - mittepõlev, aus - ebaus, ehtne - võlts, harilik - ebaharilik, järjekindel - ebajärjekindel. Samal kombel vastanduvad ka mõned noomenid (elu - surm, tõde - vale, edu - ebaedu, õiglus - ebaõiglus, viisakus - ebaviisakus), verbid (kohal viibima - puuduma, liikuma - paigal püsima, õnnestuma - ebaõnnestuma, säilima - riknema) ja adverbid (meelega - kogemata, kinni - lahti, sirgelt - kõveralt jne.). Täpsuse huvides peab lisama, et kinni - lahti võib esindada nii kontradiktoorset kui ka kontraarset vastandust: pood on kinni - pood on lahti, aga üks on kinni - üks on paakil - üks on lahti. Siin ilmneb jällegi nagu terve - haige puhul loogikalise antonüümia erinevus keelelisest: vahel ei ole leksikasüsteemis kehastunud vastandused, mis loogika pinnal on täiesti ilmsed; teinekord on aga keeles omaette lekseemi saanud ka selline mõiste, mida loogika üldse ette ei näe. Loogika seis-

kohalt on mingi asi kas kinni või lahti, kolmandat võimalust ei ole.

Alates Trubetzkoyst on püütud vahet teha kahesuguste - privatiivsete ja ekvipollentsete - vastandite vahel (Lyons 1977: 279). Esimesel juhul tähistab sõna mingit omadust ja tema paari-line selle omaduse puudumist, näiteks õige - vale. Teisel juhul esindavad mõlemad vastandsõnad (näiteks mees - naine) omaette positiivset omadust. Eitust saab kasutada üksnes esimese opositsiooni kirjeldamisel, teisel juhul peab defineerima kummagi liikme eraldi.

Selline mõttekäik võib kergesti eksida ontoloogilistesse sügavikesse. Mehe - naise, õige - vale juures on peenem vahetegemine tõesti vajalik. Aga kuidas käsitleda paare kinni - lahti, abielus - vallaline? Mille põhjal otsustada, kas siin on tegemist kahe iseseisva olekuga või ühe oleku ja selle puudumisega? Tegelikult polegi sel küsimusel erilist tähtsust. Loogikud on osutanud, et sageli väljendab ka mitte-A vastandatuna A-le kvalitatiivselt uut sisu (Dimitrevskaja 1967:74). Kui asuda otsima tegelikkuse nähtuste hulgast sõna tähendusele olemuslikku katet, siis jäämegi tiirlema surnud ringi: kas tervis on haiguse puudumine või haigus tervise puudumine? Kumb on reaalsem, kas organismi laitmatu funktsioneerimine või temas toimuvad haiguslikud protsessid?

Eituse seisukohalt on kogu see probleem täiesti kõrvaline, eitusele reageerivad nii privatiivsed kui ka ekvipollentsed vastandid ühtmoodi: ühe liikme eitusest implitseerub alati teise

jaatus. Nii tuleneb lausest

(121) Minu naaber ei ole mees

jaatav lause

(122) Minu naaber on naine.

Kontradiktoorseid suhet võib leida ka eesti käänetesüsteemis. Nii annavad kontradiktoorseid vastandusi ühe ja sama sõna komitatiiv ja abessiiv:

(123) Toas ei olda kübaraga → Toas ollakse kübarata.

Tõsi, komitatiivi instrumentaalse, kausaalse ja temporaalse tähenduse korral ei võta implikatsioonid konkreetset kuju:

(124) Võtmega seda ust küll lahti ei saa → Selle ukse saab lahti ilma võtmeta.

Kontradiktoorseste vastandustega piirnevad *d i r e k t s i o n a a l s e d* ehk suunalised vastandused. Kõige avalikumalt väljendub direksionaalsus sellistes paarides nagu üles - alla, tõusma - laskuma, saabuma - lahkuma, tulema - minema. Kõigis neis vastandustes on tegemist kahe vastassuunalise liikumisega. Siiski pole need paarid orientatsioonilt päris ühesugused: kui tulema - minema tähistab liikumist mingi punkti p poole või siis p-st eemale, siis üles - alla on mõlematpidi ära-suunaline, nagu ka paremale - pahemale, ette - taha. Kõik need sõnad on deiktilised, s. t. orienteeritud kõneleja suhtes. Peale selle sõltub nende kasutamine veel kuulaja asukohast (vt. Rätsep 1971b:27). Lisaks ära-suunale võimaldab eesti keele käänete süsteem siin muidki suundumusi: üles - ülalt, ülalt - alt.

Suurem jagu kahesuunalisi direksionaale ei tähista otse-

selt ruumilist ümberpaigutumist, vaid niisama oleku või kuju muutumist, näiteks kiirenema - aeglustuma, vananema - noorenema, , kasvama - kahanema, kerkima - vajuma jne. Oma loogikaliselt loomult on sellised vastandused kontradiktorsed, sest nagu needki hõlmavad nad kogu vastanduse aluseks oleva dimensiooni. Võib ju väita, et peale kasvamise ja kahanemise on veel kolmaski võimalus - püsimine, muutumatuks jäämine. Siiski ei kuulu püsimine kasvamise ja kahanemisega samale mõistetasandile. Püsima on teist suurusjärku ja vastandub verbile muutuma, mis sisaldab endas nii kasvamist kui ka kahanemist:

püsima - muutuma

kasvama - kahanema

kiirenema - aeglustuma

tugevnema - nõrgenema jne.

Eituse seisukohalt käituvad kahesuunalised direktsionaalid hoopis teisiti kui kontradiktorsed vastandid. Nimelt ei implitseeru siin ühe eitusest teise jaatus, vaid nende ühise hüperonüümi jaatus ja seeläbi ühtlasi vastanduse teise liikme eituse:

(125) Järjekord ei ole pikenenud → Järjekord on samaks jäänud → Järjekord ei ole lühenenud.

Siiski võib mõnikord ühe direktsionaali eitusest järelduda ka teise jaatus. Sel puhul peab vastanduse dimensioon, muutumise laad, lausest selgesti ilmema:

(126) See ei ole kasvav progressioon → See on kahanev progressioon.

Mõiste progressioon eeldab juba iseenesest muutumist, kas kasva-

mist või kahanemist, ja välistab seega teistsuguse implikatsioonivõimalikkuse.

Kahesuunaliste direktsionaalide kõrval on küllalt palju selliseidki sõnapaare, kus üks liige peab loogiliselt teisele eelnema. Need sõnapaarid esindavad ühesuunalist direktsionaalsust. Vastandustes ehitama - lammutama, sündima - surema, sünnitama - surmama, küsima - vastama, abielluma - lahutama jt. eeldab teine liige esimese olemasolu. Selliste verbide puhul on mängus isemoodi süntagmaatilised kitsendused (Anderson 1971:74):

Mis mees tegi majaga? *Ta ehitas selle.

Ta lammutas selle.

Mis maimukesega juhtus? *Ta sündis.

Ta suri.

Nagu näha, on siin tegemist kausaalsete suhetega, mis valitsevad tegevuse ja tegevuse tulemuse vahel. Maja või lapse saatuse kohta seatud küsimus eeldab iseenesest kummagi olemasolu ja seepärast pole esimesed vastusevariandid mõttekad. Mõned ühesuunalised vastandid moodustavad tsükleid, kus väljendamist leiab ka tegevuse teistkordsus, loogiline pöördumatus, näiteks sündima - surema - ellu ärkama; ehitama - lammutama - taastama, üles ehitama.

Eituse kaudu ühesuunalisi direktsionaale defineerida ei saa, või kui kohati saabki, siis pole enam tegemist puhta loogilise implikatsiooniga. (Et siin üldse predikaatverbi eituse fookusesse seada, tuleb talle anda kontrastiivrõhk.) Lause

(127) Mees ei ehitanud maja

ei implitseeri õigupoolest midagi ega anna selgust vastanduse teise liikme kohta. Loogiliselt arutledes jõuame küll järeldusele, et mees (ega ka keegi teine) ei saa seda (olematut) maja sel juhul ka mitte lammutada. Mees võis ju maja ka osta, aga see läheb kõnealuse vastanduse ehitama - lammutama piiridest juba välja. Samasugune lugu on vastanduse teise liikme eitusega: lause

(128) Mees ei lammutanud maja

ei ütle väljaspool konkreetset konteksti midagi selle kohta, mis mees majaga tegi. Tegelikus suhtlemises annab kontekst muidugi sellistele lausetele nagu (127) ja (128) oma positiivse sisu. Kuid nagu näha, on see vastandustüüp eituse seisukohalt täiesti indiferentne.

Me oleme siin teadlikult püüdnud vältida terminit antonüüm. Kui me oma antonüümiakontseptsiooni maailma temporaalsetele ja kausaalsetele vahekordadele rajame, siis võib kerkida küsimus, kus on üldse antonüümia piir. Kas on antonüümid ka sellised sõnad nagu ämmaemand ja surnumatja - üks neist võtab inimese ilma tulles vastu, teine saadab ta siitilmast ära. Vastu võtma ja ära saatma on ilmsed antonüümid, ja kui me nende kaudu defineerime ämmaemanda ja surnumatja tähenduse, siis peame tunnistama viimasedki vähemalt osalisteks antonüümideks. Arvatavasti on siiski ämmaemanda ja surnumatja tähenduslik ühisosa liiga väike, nende sõnade semantiline kirje sisaldab liiga palju erinevaid tunnusjooni ja seepärast siin antonüümiat ei tajuta. Küll aga tajutakse näiteks vastandlikkust happe ja leelise puhul, ja selle aluseks on teadmine, et teatavas proportsioonis neutralisee-

rivad nad teineteise (Ogden 1932:69).

Direktsionaalseid vastandusi ei saa seletada veelgi üldisema ruumilise karkassita, millele tugineb kogu meie mõtlemine ja maailmatunnetus. Direktsionaalne vastandus on keeles üks olulisemaid seoseid, mis kajastub nii sõnavaras kui ka grammatika struktuuris (Sivers 1978:32). Oma lokalistlikus grammatikas viibki J. M. Anderson lõpuks kõik tähendusvahekorrad ruumiliste suhete ja eituse-jaatuse peale, nii et jääb ainult kaks semantilist süvakäänet - lokatiiv ja ablatiiv (Anderson 1971:218). Ilmselt on siiski vägivaldne taandada kõik tähendusvahekorrad üksnes direktsionaalsete vastanduste eri tüüpideks, kuigi on väljaspool vaidlust, et suur osa meie kogemusest on organiseeritud ruumiliselt. Nagu tegelikud ruumimõisted, nii on meie maailmamudelil telgedele asetatud ka sellised mõistelised struktuurid nagu väärtus (kõrge väärtusega, madala kvaliteediga), aeg (lühikest aega, kõrges eas) (Bierwisch 1967; Teller 1969:208). Grammatikasüsteemis on kohakäänetel peale asukoha märkimise kaugelt rohkem muid tähendusfunktsioone: "Mul (adessiv) on raamat", "Räägin oma raamatust (elatiiv)".

Kõigi seniste vastanduste puhul oli meil tegemist ühe vaatevinkli ja kahe referendiga, mida vastanduse liikmed esindasid. Nüüd vaatleme vastandustüüpi, kus vaatevinkleid on kaks, aga vastanduse kahele liikmele vastab tegelikkuses üksainus asi, üksainus referent. Sellist tähendussuhet nimetatakse *k o n v e r s i o o n i k s* ehk pöördsuhteks ja kõige paremini iseloomustavad teda paarid ostma - müüma, järgnema - elnema, alistama -

alistuma, suurem - väiksem. J. J. Katzi (1972:293) järgi ei ole pöördsuhe mitte antonüümia, vaid sünonüümia alaliik. Tõepoolest, siin käib kaks sõna ühe tegevuse või situatsiooni kohta ja selles mõttes on konversioon sünonüümiale päris lähedal. Pöördsuhte poolt hõlmatavas situatsioonis on tegevad kaks osalist. Olenevalt sellest, kumma osa me tahame esile tõsta, võime öelda

(129) Mari ostis Peetrilt kasuka

või siis teistpidi

(130) Peeter müüs Marile kasuka.

See, kuidas me just parajasti ütleme, sõltub meie kommunikatiivsetest taotlustest, sellest, kas me tahame asetada lausungi teemasse Mari või Peetri. Laused (129) ja (130) erinevadki teineteisest eeskätt just temaatilise struktuuri poolest. Loogikas tähistatakse vastavat vahekorda valemiga $R(x, y, z) \equiv R'(y, x, z)$.

J. Lyons (1977:280) ja mõned teised (näit. Lehrer 1974:27) on arvanud konversiivideks sellisedki sõnad, mis märgivad vastastikku seotud sotsiaalseid rolle või sugulust (arst - patsient, peremees - sulane, ülemus - alluv, isa/ema - poeg/tütar), ja adverbid, mis väljendavad ajalisi või ruumilisi vahekordi (ülal - all, enne - pärast). Need sõnad võivad tõesti astuda pöördsuhtesse, kui neid esitada vastavas kontekstis:

(131) Maja ees on park - Maja on pargi taga.

Kuid teistsuguses (ja ehk sagedamaski) ühenduses kujutavad nad endast direktsionaalseid vastandeid:

(132) Maja ees on park - Maja taga on park.

Samamoodi käituvad teised aja- ja kohaadverbid ning sotsiaalseid

rolle tähistavad sõnad; pöördusuhet väljendavad nad ainult kindlas kontekstis, muidu aga esindavad ka direktionaalseid või kontradiktorseid opositsioone:

(133) Endel on Mardi ülemus - Mart on Endli alluv

(134) Mart on Endli alluv - Mart on Madise ülemus.

Tegelikult ei tarvitse isegi verbipaar ostma - müüma kajastada alati pöördusuhet:

(135) Peeter ostis Marilt kasuka - Peeter müüs kasuka

Endlile edasi.

Siin on kaks tegevusakti, kaks referenti ja seepärast käituvad ostma ja müüma siin direktionaalidena.

Kõigest sellest nähtub, et tähendusopositsioone pole mõtet eritleda väljaspool süntagmaatilisi seoseid, väljaspool konteksti. Pöördusuhes pole mitte sõnad ülemus ja alluv, vaid 'x-i olemine y-i alluvuses' ja 'y-i olemine x-i ülemuseks'. Seepärast on pöördusuhel selgelt lauseline vastandus, mis teostub küll leksikaalsete vastanduste kaudu, aga ei kuulu sellisena siiski sõnavaratasandi nähtuste hulka.

Konversiivide puhul tuleneb ühe eitusest teise eitus. Lause

(136) Kevad ei järgne suvele

implitseerib ühemõtteliselt

(137) Suvi ei eelne kevadele.

Teisiti ei saakski see olla, sest mõlemal sõnal on üks ja sama referent, mõlemad laused kirjeldavad üht ja sedasama olukorraga. Seepärast peab neil olema ühesugune tõeväärtus ja ühe eitus kutsub esile ka teise eituse.

Keerulisemaks läheb olukord siis, kui mängu tulevad ka kausaalsed suhted. Siis ei ole eitus enam hästi pööratav:

(138) Külmetamisele ei järgnenud haigestumist ➔ Haigestumisele ei eelnenud külmetamist.

Viimasena on jäänud käsitleda tähendusvahekorda, mis on sõnavarasüsteemis kõige üldisem. Paljud leksikaalsemantilised paradigmad pole korrastatud mitte kahendvastanduste alusel, vaid sisaldavad mitmeid koordineeritud liikmeid. Sellised on nädalapäevade, loomade, mööbliesemete nimetused: esmaspäev - teisipäev ... pühapäev; hobune - lehm - lammas ... siga; tool - laud - riiul ... voodi. Niisugustesse mõisteklassidesse kuuluvate sõnade tähendusvahekorda on nimetatud *s o b i m a t u s e k s* (Lyons 1977:288; Lehrer 1974:24). J. J. Katz (1964:532) räägib vastavas ühenduses antonüümsetest n-hulkadest. Sobimatust on küllaltki keerukas eristada sellistest juhtudest, kus sõnadel puudub päriselt tähenduslik ühisosa. Näiteks kuuluvad riiul, vaas, vaip, raadio, pliit, kraan, padi kõik korteri sisustusse, aga ikkagi on ülimalt kahtlane, kas nad moodustavad ühe mõisteklassi.

Mõned seda laadi hulkadest on sisemiselt korrastatud, kujutades endast kas ridu (marssal - kindral ... seersant - soldat) või tsükleid (kevad - suvi - sügis - talv). Väga mahukad on botanika ja zooloogia taksonoomilised klassifikatsioonid, kus liikmete vahekorrad on täpselt defineeritud. Seevastu on ka küllalt palju selliseid paradigmasid, kus liikmete ühistunnuseks on ainult klassikuuluvus, näiteks uisud - reket - vibu - malen-

did ... rööbaspuud (= spordivahendid); pagar - miilits - treial
... keeleteadlane (= elukutse).

Ka sellistes hulkades on võimalikud binaarsed vastandused. Selleks on kaks moodust. Esiteks võib hulga üht liiget vastandada korraga kõigile teistele: roos - mitteroos (s. t. nelk, liilia, nartsiss...). Seda moodust võiks nimetada välistavaks vastanduseks. Välistavad vastandused sünnivad süntaktilise eituse taandamisel morfoloogiliseks eituseks:

(139) Kloor ei ole metall → Kloor on mittemetall.

See ongi nende vastanduste mehhanism ja olemus.

Eriti levinud on välistavad vastandused terminoloogias: tööaeg - mittetööaeg, kapitalistlik - mittekapitalistlik, eluruum - mitteeluruum, mustmullamaa - mittemustmullamaa. Et sellise vastanduse eitav liige midagi tähendaks, peab vastav mõisteklass olema selgelt piiritletav, muidu jääb termini sisu väga ähmaseks. Kas näiteks mitteüliõpilane tähistab kõiki, kes parajasti ülikoolis ei õpi, või ainult neid, kes oma vanuse poolest võiksid ülikoolis õppida? Üldkeel on siin vahel leidnud paindlikumad võimalused välistava vastanduse vormistamiseks: eestlane - muulane, valge - värviline (rass), must - värviline (metall), siin - mujal. Selline vastandusviis on igatahes märksa ökonoomsem ja sisuselgem.

Teine võimalus on vastandada omavahel ühe mõisteklassi kaks suvalist liiget, jättes ülejäänud hoopis mängust välja. Nii saadakse kahendvastandusi, mis on igapäevases suhtlemises laialt käibel, näiteks kass - koer, kass - hiir, käsi - jalg, kand -

varvas, nuga - kahvel, meri - maa, maa - taevas, töö - mäng.

Kõigi nende puhul tajutakse tähenduslikku vastandlikkust. Kuidas on aga asi tegelikult? Kas me saame neid kõiki antonüümideks nimetada?

Õigupoolest on küsimus hoopis laiem: mis alusel me sõnu üldse liigitame? Mida semantika peab kirjeldama, kas teaduslikku mõtlemist, mis järgib omakorda formaalloogika reegleid ja selektab maailma täpsustatud terminite abil? Või tuleb meil arvestada tavakeeles valitsevaid suhteid, mis iga kord ei vasta formaalloogika reeglitele? Me ei või seada ühe pulga peale teaduslike mõisteid ja naiivseid mõisteid, mis on teaduslikest mõistetest märksa keerukamad, sest nad sõltuvad paljudest pragmaatilistest asjaoludest. Keeleüksuste tähenduses mängib kaasa naiivne geometria, naiivne füüsika, naiivne psühholoogia (Apresjan 1980:6). Tavakeeles saab kompareerida ka absoluutadjektive, üks lahendus võib olla õigem või valem kui teine. See aga on vastuolus loogikaga, kus üks asi saab olla kas õige või vale, mitte aga vahepealne. Kui me liigitame vastanduse kõrge - madal kontraarsete vastanduste hulka ainult seetõttu, et loogiliselt on siin võimalikud igasugused vaheastmed, siis ei kirjelda me mitte enam eestlase keelekompetentsi, vaid loogikareegleid. Leksikatasandil pole ju nende vaheastmete jaoks omaette üksusi ja ka eituse suhtes käituvad kõrge - madal enamasti nagu puhtalt kontradiktorsed antonüümid.

Kui võtta klassifikatsiooni aluseks maailma tegelik liigen-
dus, siis peame õiguse andma J. J. Katzile (1972:51) kes väidab,

et sobimatusesuhe on üldine ja binaarne vastandus üksnes selle erijuhtum. Iga asi maailmas kannab mitmeid kasutuseid, millest ainult osa inimese teadvusesse jõuab. Küllap on nii, et argiteadvus surub maailma paljuse dihhotoomsetesse vastandustesse. Seepärast pole antonüümia mitte objektiivse vaid subjektiivse, psühholoogilise reaalsusega. Isegi nii ilmsed vastandid nagu öö ja päev ei esinda alternatiive, vaid kuuluvad neljaliikmelisse tsükklisse (hommik - päev - õhtu - öö). Muidugi on antonüümial tegelikkuses oma kindel alus, objektiivselt eksisteerivad erinevused lähedaste esemete ja nähtuste vahel, tõmbumise ja tõukumise polaarsus jne. Kuid keel liigendab maailma ikka omasoodu, pikaajalisest ühiskondlikust kogemusest lähtudes, ja keeles kindistunud maailmapilt ei tarvitse olla täiesti adekvaatne. Kuigi magus ja hapu, magus ja kibe tähistavad inimese seisukohalt vastandlikke omadusi, ei ole põhjust arvata, et neid maitsmisaistinguid tekitavad keemilised omadused on iseenesest kuidagi vastandlikud. Inimene on seotud oma tajuaparaadiga ja tema tajuaparaat on just niiviisi häälestatud. Vaevalt võib öelda, et valge ja must, mida tajutakse kindlate antonüümidena, on oma olemuselt vastandlikumad kui spektri vastasservades paiknevad violetne ja punane (Komissarov 1957:53; Miller 1979:41). Äpardumisele on määratud ka J. Apresjani (1974:299) katse seletada magusa ja kibeda vastandlikkust sellega, et magusaaistingud lähtuvad keeletipust, kibedat aga tajub keelepära. Nõnda taanduvat nimetatud vastandus opositsioonile ees - taga. Isegi kui sellise seletusega leppida, jääb ikkagi küsimus, kuidas põhjendada magusa ja ha-

pu antonüümsust. Haput aistitakse nimelt keele servadega.

Kõike seda arvestades oleks ehk õigem leppida antonüümia puhul üksnes psühholoogilise reaalsusega ja võtta antonüümide liigitamisel aluseks keeles kajastamist leidnud suhted, mitte aga rajada oma klassifikatsiooni loogikaliselt tuletatud jaotustele. Sealjuures on põhikriteeriumiks, kas üks või teine opositsioon on taandatav eitusele: antonüümideks loeme selliste leksiikaalsemantiliste vastanduste liikmeid, mis on kirjeldatavad teineteise eitusena. Sealjuures etendab oma osa ka kontekst. Nagu me nägime lause (126) puhul, võib ühe direktsionaali eitusest implitseeruda teise jaatus, kui vastanduse dimensioon on lauses selgelt ette antud.

Paljud sõnad astuvad antonüümiasse ainult kindlas kontekstis, näiteks punane - roheline (tuli), Punased ja Valged Roosid. Selliseid sõnu võiks nimetada kontekstuaalseteks antonüümideks. L. Vvedenskaja (1971:18) arvates pole kaht sõna, mis ei võiks olla kontekstis antonüümid. M. Lvov (1978) esitab oma sõnastikus antonüümidenäidena isegi selliseid paare nagu tere - head aega, kus vastandusel puudub juba igasugune semantiline alus. Antonüümideks teeb nad üksnes keeleväline situatsioon. Kuid asi ei piirdu sellega. Eespool tõdesime, et ka mõned puhtalt semantilised vastandused (näiteks pöördsuhe) saavad teostuda üksnes lauseliste vastandustena. Seepärast on õigustatud küsimus, kui palju on antonüümial üldse sõnavaratasandil reaalsust. Kas sõnad väljaspool konkreetset konteksti üldse moodustavad antonüüme?

Moodustavad küll. Mitmete assotsiatsioonitestide tulemused

kinnitavad, et isegi väljaspool konteksti seostub stiimulsõnaga inimese teadvuses kõige kergemini tema antonüüm (Clark 1970:271; Novikov 1973:19). Selline reaktsioon on tüüpiline eeskätt sagedaste adjektiivide puhul (Leontjev 1977:8), näiteks sõnale kõrge andis 1008 katsealusest 675 vastuseks madal. Seegi kinnitab meie tähelepanekut, et lingvistika seisukohalt on sageli ebaoluline kontraarsete ja kontradiktoorseste vastanduste range lahutamine. Assotsiatsioonitesti tulemused ühtivad nende andmetega, mis on saadud teiste semantiliste meetodite (eriti komponentanalüüsi) abil (Klimenko, Suprun 1977:20). Siit järeldub, et assotsiatsioonidel ja tähenduskomponentidel on põhimõtteliselt ühesugune psühholoogiline alus.

3.3. Antonüümia ja eitus

Et me defineerisime antonüüme kui leksikaalsemantilise paradigma liikmeid, mille puhul ühe eitusest implitseerub teise jaa-tus, võime kohe julgesti öelda, et igasugune antonüümia põhineb eitusel. See on eriti ilmne selliste sõnapaaride puhul nagu ametlik - mitteametlik, meeldiv - ebameeldiv, lõplik - lõpmatu, kus üks vastanduse liikmeist on morfoloogiliselt markeeritud, sisaldab eitavat liidet mitte-, eba-, või -tu. Ent eitusega on tegemist ka sellistel juhtudel nagu ilus - kole, abielus - vallaline, ainult siin on eitus vormiliselt markeerimata, implitsiitne. Vaatleme esiteks põgusalt eituse v o r m i l l i s e m a r k e e r i m i s e g a seotud probleeme.

Kõige universaalsem vahend antonüümide fabritseerimiseks on eesti keeles eesliide mitte-. mis võib liituda nii käändsõnale, määrsõnale kui ka tegusõna infiniitsetele vormidele, näiteks mitte-eestlane, mittepõlev, mittetäielikult, mittesuitsetaja, mitte suitsetada. Viimasel juhul küll ortograafilist liitumist ei sünni, aga see on kõrvalise tähtsusega.

Sobimatussuhet käsitledes sai juba viidatud mitte-elemendi stiililistele ja sisulistele puudustele - tema abil moodustatud antonüümid on sageli võrdlemisi kohmakad ja väljaspool konteksti sisult ebamäärased. Seepärast on nende kasutussfäär märksa piiratum kui leksikaalsete antonüümide oma. Pealegi on leksikaalne antonüümia tugevam, kategoorilisem kui mitte abil moodustatu, vrd. puhas - must ja puhas - mittepuhas; mittepuhas tähendab enam-vähem sedasama mis moderatiiv mustavõitu. Vene keeles on selline suhe veelgi järjekindlam (Kulagin 1956:12): хороший - неплохой - нехороший - плохой.

Teine antonüüme tootev liide - eba-prefiks - tavatseb liituda omadussõnadele ja nimisõnadele, harvem partitsiipidele ning annab üldiselt stiililt aktsepteeritavamaid antonüüme kui mitte-liide (Vare 1979:32). Kuid peale otseselt eitava tähenduse on prefiksil eba- veel teine, kitsam tähendus, umbes samasugune nagu võõrliitel pseudo- ja kvaasi-. Seetõttu jääb suur hulk eba-liitelisi sõnu antonüümia alt välja. Nõnda näiteks ei ole ebausk usu vastand ja ebajasmiin jasmiini vastand. Küllaltki produktiivne on eba-antonümisatsioon adjektiivide puhul: aus - ebaaus, kindel - ebakindel, normaalne - ebanormaalne, terve -

ebaterve, sünnis - ebasünnis jne.

Kui eba- moodustab antonüüme, siis on needki tavaliselt mahedamad kui vastavad leksikaalsed antonüümid, vrd. kaine - ebakaine ja kaine - purjus, terve - ebaterve ja terve - haige.

Võõrliited non-, dis-, a- jt., mis moodustavad samuti regulaarseid antonüüme (konformist - nonkonformist, harmonia - disharmonia, sümmeetria - asümmeetria), ei funktsioneerigi eesti keeles iseseisvate prefiksitena, vaid on üle võetud koos vastava võõrasõnaga. Kuigi nende eitavat tähendust tajutakse, ei saa neid liita omasõnadele, näiteks ^hnontark, ^hdisilus. Seetõttu tuleb käsitleda harmonia - disharmonia-tüüpi antonüüme eesti keeles leksikaalsete antonüümidena.

Väga produktiivne antonüüme tuletav liide on -tu, mis liitub noomenitele. Sellistes vastandustes pole teiseks liikmeks mitte tuletusalune sõna, vaid selle põhjal moodustatud adjektiiv, näiteks tava: tavaline - tavatu, kirg: kirglik - kiretu, hool: hoolikas - hooletu, viga: vigane - veatu. Ehkki tu-antonümisatsioon on võrdlemisi regulaarne, piirdub ta peamiselt abstrakt-noomenite ja somaatilise sõnavaraga: autu, õnnetu, värvitu, kõlatu, jalutu, jne. Konkreetset objekti tähistavaist sõnadest tu-vormi sageli ei moodustu, näiteks ^hoksatu, ^hraamatutu, ^htehasetu.

Paljudest tu-adjektiividest saab vaevata edasi tuletada substantiive: autu → autua, isutu → isutua. Siin aga leiab aset kahe erineva tuletusmalli kollisioon. Nimelt jõuab samasse punkti ka tuletuskäik, mille alusel moodustatakse faktitiividest us-liitelisi substantiive: asutama → asutus, kaiutama →

kaisutus. Nii sünnib üks hullemaid kahetähenduslikkusi, mis keeles üldse võib ette tulla - ühes sõnas on koos kaks vastandlikku tähendust. Jaatus võib tähendada nii jaatamist kui ka jaatuse puudumist, seega eitust. Eitus omakorda võib tähendada nii eitamist kui ka eituse puudumist - seega siis ühtlasi jaatust. Olles lõpuni järjekindlad, saamegi tulemuseks, et jaatus = eitas. Selle sõnapaari puhul on taoline interpretatsioon ehk mõnevõrra teoretiseeritud, jaatuse all mõeldakse harilikult ikka afirmatsiooni ja eituse all negatsiooni. Kuid mitmete sõnade puhul on probleem täiesti aktuaalne, nagu tunnistavad korduvad katsed asendada pilvitust pilvisusega. Päris lootusetu kahetähenduslikkuse juhtum on värvitud huuled.

Vahel saab tu-adjektiividest edasi tuletada antoniümsed verbe: lubjastama - lubjatustama, lõhnastama - lõhnatustama, mürgitama - mürgitustama, kehtestama - kehtestustama, relvastama - relvitustama. Seda tuletusmalli on kasutatud terminoloogias, üldkeeles jaoks on ta liiga raskepärane ja fonotaktiliselt sobimatu. Mõnel juhul on sellised tuletised ilmselt ülearused, sest asjaomase tähendusega lekseem on keeles juba olemas, vrd. kehtetustama ja tühistama.

Vaadeldav tu-sufiks ei liitu mitte ainult nimisõnadele, vaid ka tegusõna ma-infinitiivile (näit. korvamatu, eksimatu, lahendamatu). Sel teel tekkivad matu-adjektiivid on paralleelsed mata-vormidega, mida traditsiooniliselt peetakse verbi käändelis-... teks vormideks. Nii mata- kui ka matu-antoniümisatsioon on regulaarne, oma konkreetsetes avaldustes siiski võrdlemisi mitmeke-

sine (Uuspõld 1978).

Küllalt tihti on mata- ja matu-vormid samatähenduslikud (kogenemata ja kogenematu, ettenägemata ja ettenägematu). Kus nad aga tähenduselt lahknevad, seal märgib -mata lihtsalt puudumist, millegi ärajäämist, kuna -matu tähistab võimatust, näiteks kirjeldatud - kirjeldamata sündmus, kirjeldatav - kirjeldamatu elamus; tabatud - tabamata kurjategija, tabatav - tabamatu ime. Mõnedest (enamasti intransitiivsetest) verbidest ei saa matu-vormi moodustada, näiteks *haistmatu, *ratsutamatu, *joomatu. Kuigi mata-vorm on alati võimalik, on temagi atributiivne tarvitamine mitmeti piiratud, näiteks *haistmata solk, *joomata mees. Osalt sõltuvad siin kehtivad kitsendused sellest, milline on täiendi ja põhisõna semantiline vahekord (vrd. *joomata mees, aga joomata naps), kuid päris kindlat korda mata- ja matu-vormide seas ei valitse, sest paljud neist on leksikaliseerunud ja kaotanud oma analüütilise tähenduse (näit. saamatu, tänamatu).

Kõigil äsja käsitletud juhtudel sisaldab vastanduse üks liige spetsiaalset eituselementi ja on seega morfoloogiliselt markeeritud. Sellise morfoloogilise markeeritusega käib aga kaas ka s e m a n t i l i n e m a r k e e r i t u s, mis avaldub selles, et opositsiooni vastav liige on kitsama, konkreetsema tähendusega kui tema paariline (Lyons 1977:307; Jespersen 1925:247). Kui näiteks küsida

(139) Kuidas Alaril eksam õnnestus?

siis ei ilmuta me sellega mingit teadmist eksami tulemuse kohta. Kui aga küsida

(140) Kuidas Alaril eksam ebaõnnestus?

siis tähendab see, et meil on eksami tulemus juba teada, ja see tulemus on nigel. Semantiline markeeritus ei piirdu üksnes morfoloogiliselt markeeritud antonüümidega. Viimati vaadeldud küsimuse võib sõnastada nii:

(141) Kuidas Alaril eksam nurjus?

Isegi sellistes paarides nagu suur - väike, kõrge - madal, kalles - odav võib raskusteta eristada markeerimata ja markeeritud liiget. Markeerimata liiget kasutatakse alati laiemas, neutraliseerunud tähenduses, temaga märgitakse vastanduse aluseks olevat dimensiooni (Bierwisch 1967):

(142) Poiss on viis aastat vana

(143) *Poiss on viis aastat noor

(144) Lennuk lendab kilomeetri kõrgusel

(145) *Lennuk lendab kilomeetri madalusel

(Me jätame siin kõrvale need juhtumid, kus kontrasttiivne rõhk võib kui-küsimustes muuta markeerituks ka tavaliselt markeerimata liikme (vt. Ljung 1974:74-88). Samuti ei hakka me pikemalt ümber lükkama Cruse (1976:282) väidet, nagu oleks vastandustes õnnelik - õnnetu, magus - hapu mõlemad liikmed markeeritud. Pakume lihtsalt võrdluseks laused "Kas ekspeditsioon jõudis õnnelikult pärale?" ja "*Kas ekspeditsioon jõudis õnnetult pärale?")

Semantiline markeeritus ei pea tingimata seostuma mingi kindla tähendusjoonega. Nõnda on sootunnusel põhinevates vastandustes inimese puhul tavaliselt markeerimata isast tähistav liige (näit. seltsimees, meremees, kahemehesaag, vrd. *seltsinaine

jne.), koduloomade puhul aga emast tähistav liige (näit. kana-farm, mitte *kukefarm; lambakari, mitte *oinakari). Küllap seletub viimane asjaolu isaste isendite vähese arvu ja spetsiifilise funktsiooniga majapidamises. Loomade järglastest rääkides on aga tendents jälle vastupidine, markeerimata on just maskuliin: kassipoeg, vrd. *kassitütar, konnapoeg, vrd. *konnatütar, linnupoeg, vrd. *linnutütar; poegima, vrd. *tütardama. Psühholingvistiliselt huvitav ülekanne on toimunud sõnapaaris tiigrikutsu - tiigrikiisu: nimelt tajus enamik küsitletuist selle taga vastandust isane - emane, kuigi mingit loogilist alust selliseks tõlgenduseks siin pole.

Semantilise markeeritusega on seotud vastanduse positiivse ja negatiivse liikme küsimus. Morfoloogilise markeerituse korral on asi iseenesest selge: negatiivne on eituselementi sisaldav sõna. Kui aga morfoloogiline markeeritus puudub, siis võib esimesel pilgul paista, et on täiesti ükaskõik, kumba liiget negatiiviks pidada. Nii see siiski ei ole. Keeleline eitus ei ole sümmeetriline, ühe antonüümi semantiline kirje on harilikult keerukam kui teise oma (Wierzbicka 1967; Kobozeva 1976). Üsnagi levinud on seisukoht, mille järgi antonüümide tähenduslik erinevus tuleneb sellest, et ühe sõna semantilises kirjes rakendub viimasele tähenduskomponendile eitus (Bierwisch 1967, 1969; Clark 1970, Iliescu 1977). Seega võiks antonüümide naisemees ja poissmees tähenduskirje välja näha umbes selline:

naisemees /+ELUS, +INIMOLEND, +TÄISEALINE, +MEES, +ABIELUS/
poissmees /+ELUS, +ELUSOLEND, +TÄISEALINE, +MEES, -ABIELUS/

Niisuguse tähistusviisi otstarbekuse üle on palju vaieldud, aga täit selgust pole ikkagi kätte saadud (vt. Lehrer 1974:60).

Võib-olla tuleks tunnusjoon ABIELUS asendada esitatud kirjes tunnusjoonega VALLALINE ja iseloomustada naisemeest kui poiss-mehe eitust? Või võtta tarvitusele mõlemad tunnusjooned ja tarvitada ühe antonüümi defineerimisel üht ja teise puhul teist? Selgi lahendusel on oma õigustus.

Siin aitab meid otsa peale semantiline markeeritus. Üldiselt on vastanduse markeerimata liige ühtlasi positiiv, mille kaudu tuleb kirjeldada vastanduse teist liiget. Käesoleval juhul on markeerimata liige abielus, sest küsimus

(146) Kas te olete abielus?

on ilmselt neutraalsem kui

(147) Kas te olete vallaline?

Veelgi selgem on olukord terve - haige puhul, sest siin saab küsida ainult

(148) Kuidas tervis?

Semantiline markeeritus tuleneb pragmaatilistest asjaoludest, temas kajastub meie teadmine maailma tegelikest suhetest. Seetõttu varieerub semantiline markeeritus olenevalt kontekstist, nagu me nägime soolisi vastandusi (seltsimees, kanafarm jt.) käsitledes. Markeerituse alusel saame välja selgitada positiivse ja negatiivse liikme, kuid seda ikka alles kontekstis, mitte aga isoleeritud sõnapaaris. Kui jutt on poest, siis on markeerimata liige ja ühtlasi ka tähenduslik positiiv lahti, sest tavaliselt küsitakse

○ (149) Kas pood on lahti?

Küsimus "Kas pood on kinni?" otsib juba kinnitust arvamisele, et pood on suletud. Kuid näiteks lausetes "Kõht on lahti" ja "Kõht on kinni" ei saa kumbagi antonüümi positiivsena kirjeldada, sest normaalset seisut väljendab siin lause "Kõht on korras".

Lihtsam on leida tähenduslikku positiivi ja negatiivi relatiivsete adjektiivide puhul. Paarides suur - väike, pikk - lühike, raske - kerge on markeerimata esimesed liikmed ja neid tulebki kirjeldada käesoleval juhul positiividena. Me ütleme pigem, et kergetel asjadel puudub raskus, kui et rasketel asjadel puudub kergus. Ka reaalses maailmas on nii, et nullile läheneb väike, lühike, kerge, mitte aga suur, pikk, raske. M. Bierwisch (1967) on selliste adjektiivide kirjeldamiseks välja pakkunud tunnusjoone ⁺POLAARNE.

Täiesti üheselt laheneb positiivi-negatiivi küsimus morfoloogilise markeerituse korral. Siin annab sõnatüve leksikaalne tähendus meile kätte dimensiooni, mis on vastanduse aluseks, ja edasi on juba lihtne otsustada, kumb liige on positiivne, kumb negatiivne. Sõnapaarides söödav - mittesöödav, sõbralik - ebasõbralik, tahtlik - tahtmatu sisaldavad eituselementi (nii vormilist kui ka sisulist) kindlasti vastanduse viimased liikmed. See on universaalne seaduspära kõigis keeltes - morfoloogiliselt markeeritud liige on ühtlasi negatiiv. Teistpidine seos - et tähendusliku negatiivsusega kaasneks alati morfoloogiline markeeritus - ei ole järjekindel. Täielik vastavus valitseb ainult esperantos, kus antonüüme moodustatakse regulaarselt mal-prefiksi

abil: alta 'kõrge' - malalta 'madal', bona 'hea' - malbona 'paha'
(Zimmer 1964:81).

Seades semantilise positiivsuse siin sõltuvusse morfoloogilisest markeeritusest, satume kohe vastuollu klassikalises semantikas kehtiva printsiibiga, mis nõuab, et sünonüümidel oleks ühesugune tähenduskirje. Vastanduses julge - arg määrame semantilise markeerituse põhjal positiiviks julge ja kirjeldame tema kaudu ara tähendust. Vastanduses kartlik - kartmatu juhindume aga morfoloogilisest markeeritusest ja nimetame positiiviks kartliku. Nii saavad sünonüümid julge ja kartmatu erineva määratluse.

Me saaksime julge - ara ja kartliku - kartmatu puhul kerkinud vastuolust vaevata üle, kui me läheksime oma analüüsis sügavamale ja defineeriksime kartma tähenduse kõigepealt julgema kaudu: 'kartma' = 'mitte julgema' Nüüd võiks anda sünonüümidele julge, kartmatu ja arg, kartlik ühesuguse tähenduskirje: julge, kartmatu 'see, kes julgeb', arg, kartlik 'see, kes ei julge'. Selline lahendus tundubki esimesel pilgul ainumõeldav. Siiski on sel lahendusel üks puudus: kirjeldamise käigus läheb midagi paratamatult kaotsi. Võtame ilmekamad näited, vastandused kasulik - kahjulik, kasulik - kasutu, kahjulik - kahjutu, ja püüame määratleda eituse kaudu nende omavahelisi suhteid. Tavaprungile toetudes saame siin kirja panna järgmised implikatsioonid:

(150) See tehing ei ole sulle kasulik → See tehing on
sulle kahjulik

(151) See tehing ei ole sulle kahjulik → See tehing on
sulle kahjutu

→ See tehing on sulle

(isegi) kasulik.

Nagu näha, ei ole need implikatsioonid täiesti sümmeetrilised ja ei ole sugugi ükskõik, mida mille kaudu kirjeldada. Kui me esitaksime kõigi nelja sõna tähenduskirjed ühe tunnusjoone ja tema eituse kombinatsioonidena, ei tuleks see erinevus üldse ilmsiks. Seepärast on ehk esialgu targem loobuda sellisest taandamisest ja kinni pidada dimensioonist, mis sõnatüve tähendus meile ette annab, s. t. eeldada, et semantiline markeeritus langeb kokku morfoloogilisega, ja kirjeldada kartmatut kui negatiivi.

Semantilist positiivsust ja negatiivsust tuleb lahus hoida hinnangulisest aspektist, millega neid vahel kiputakse ära segama (vt. Lehrer 1974:68). Üldiselt kaasneb positiivse hinnanguga semantiline markeerimatus (ilus - kole, vrd. "Ei tea, kas homme tuleb ilus ilm?", "*Ei tea, kas homme tuleb kole ilm?") ja tähenduslik positiivsus. Kuid võib olla ka vastupidi: kartmatus kujutab endast küll hinnatavat omadust, aga tüve tähenduse poolt etteantud dimensioonil tuleb meil kartmatut kirjeldada ikkagi semantiliselt negatiivsena.

Segane lugu on positiivsuse-negatiivsusega direktsionaalsete antonüümide puhul. Ruumikoordinaate tähistavaist sõnadest on peetud tähenduselt positiivseiks sõnu ülal, ees ja negatiivseiks all, taga, tuues põhjenduseks, et meie egotsentriline tajuruum on piiratud nähtavaga (Lyons 1977:281).

Paarides tulema - minema, saabuma - lahkuma peab J. M. Anderson (1971:119) tähenduselt positiivseiks esimesi liikmeid,

sest need taanduvad lõpuks jaatusele: "Rong saabus jaama" → "Rong on jaamas", "Rong lahkus jaamast" → "Rongi ei ole jaamas". A. Wierzbicka (1973) ruumikäsitlusest võib aga välja lugeda vastupidist seisukohta: just lähe on positiivne, sest sealt saab alguse liikumine, vrd. "Rong lahkus jaamast" → "Rong alustas sõitu", "Rong saabus jaama" → "Rong lõpetas sõidu". Mõlemad interpretatsioonid on võimalikud. Üks kirjeldus postuleerib algolekuks paigalseisu, teine liikumise.

Jättes kõrvale viimase vaieldava juhtumi, võime siis öelda, et eituselement paikneb juba ühe antonüümi tähendusstruktuuris. Sellest tulenevadki mitmed erijooned, mis lahutavad semantilist eitust loogikalisest eitusest, eeskätt eituse asümmeetrilisus. Ka ei kehti keeles loogikaseadus, mille järgi kahekordne eitus on ekvivalentne jaatusega. Selles võisime veenduda juba rematisaatoreid käsitledes, näiteks lauses

(152) Mitte keegi ei tahtnud surra

etendab sekundaarne eituselement mitte eituse fokuseeriya osa ning ainult tugevdab predikaatverbi juures seisvat eitust. Siiski kohtame ka eesti keeles juhtumeid, kus kaks eitust teineteist anulleerivad. See on võimalik siis, kui kumbki eitus kuulub erinevale keeletasandile. Nii tühistavad teineteise süntaktiline ja morfoloogiline eitus:

(153) Suvel ei ole äike sugugi ebaharilik nähtus →
Suvel on äike täiesti harilik nähtus.

Samuti annab jaatuse ka süntaktilise ja inherentse eituse kombinatsioon:

(154) Vastus ei osutunudki valeks → Vastus osutus õigeks. Morfoloogilise eituse kombineerimisel inherentsega valitsevad teatavad piirangud (Helbig, Ricken 1975:39; Hakanen 1973:178). Tavaliselt ei saagi eituselement liituda vastanduse negatiivsele liikmele, vrd. ebatark - *ebarumal, ebaaus - *ebaalatu, ebameeldiv - *ebavastik, ebatasane - *ebakonarlik, ebaterve - *ebahaige.

Siiski on inherentse eituse puhul võimalik ka kahe sama tasandi eituse annulleerimine lauses:

(155) Tunnistajatel on keelatud puududa → Tunnistajatel on kästud kohal olla.

Aeg on teha väike vahekokkuvõte. Me oleme vaadelnud eitust keelesüsteemi kahel teljel - süntagmaatilisel ja paradigmaatilisel - ning võime nüüd öelda, et eituse fookus, kus määratakse eitava lause positiivne tähendussisu, kujutab endast nende kahe telje ristumiskohta. Kõigepealt fikseeritakse eitus süntagmaatilisel teljel. Kuigi potentsiaalselt kuulub eituse mõjusfääri kogu lause reema, fokuseeritakse eitus (vajaduse korral kontrasttiivrõhu või rematisaatorite abil) mingile ühele sõnale või fraasile. Sellega välditakse lause mitmetähenduslikkust. Kui on fikseeritud eituse fookus, sõltub ülejäänu juba sellest, milline sõna sinna fookusesse jääb, täpsemalt - millised on vastava sõna paradigmaatilised omadused. Siin on tegemist vastastikuse tingitusega: kuigi sõnavaras on olemas iseseisvad süstemaatilised tähendusosad (vt. assotsiatsioonitest lk. 70), mis püsivad ka väljaspool konteksti, aktualiseeruvad nad tihti alles kindlas

süntagmaatilises ühenduses ja eituse toimel.

Piltlikult öeldes toimib siis eitus niisamuti nagu ankeeditäitja, kes etteantud vastusevariantidest vale maha kriipsutab ja õige(d) alles jätab. See, mida eitus ühel või teisel juhul implitseerib, see, mis ta "alles jätab", sõltub sellest, millisesse leksikaalsemantilisse paradigmasse eitusalune "mahakriipsutata" sõna kuulub. Kõige kergem on otsustada siis, kui paradigma on ainult kaheliikmeline, nagu kontradiktoorse antonüümide puhul. Siin implitseerub ühe liikme eitusest otsekohe teise jaatus:

(156) Röntgenikiir ei ole nähtav → Röntgenikiir on nähtamatu.

Teistsugune valik toimib sel juhul, kui eitusalune sõna esindab kontraarset vastandust. Kontraarse paradigma ühe liikme eitusest võib järelduda kõigi teiste liikmete jaatus:

(157) Vesi ei ole soe → Vesi on leige või jahe või külm. Selline tõlgendus on kooskõlas formaalloogika seadustega, kuid ei vasta alati tavakeeles ja argiteadvuses juurdunud taksonoomiale, kus valitseb oma naiivne loogika. Tihti võrdsustab see loogika kontraarsed vastandused kontradiktoorsestega:

(158) Praad ei ole soe → Praad on külm.

Kui eituse fookusesse jääb sõna direktsionaalsest paradigmast, siis implitseerub siit üldiselt tema hüperonüüm, vt. näide (125). Ühe direktsionaali eitusest järeldub teise direktsionaali jaatus ainult siis, kui vastanduse dimensioon on lauses selgelt piiritletud:

(159) Muutuja väärtused ei kasva → Muutuja väärtused kahanevad.

Kõik see kehtib üksnes kahesuunaliste direktsionaalide puhul. Ühesuunaliste direktsionaalide eitus ei kutsu esile konkreetseid implikatsioone, kuigi konteksti najal võib siitki midagi järeldada.

Konversiivsust vaadeldes nägime, et see seisneb peamiselt lause ümbertemätiseerimises ja eitusega ei ole tal mingit pistmist. Seepärast ei anna konversiivi eitus mingeid positiivseid implikatsioone:

(160) Kojamees ei ostnud pagarilt kringlit.

Vastav konversiivne lause

(161) Pagar ei müünud kojamehele kringlit

ei ole muud kui lause (160) modifikatsioon ja ei sisalda mingit uut positiivset teadmist.

Mitmeid erisuguseid võimalusi pakuvad need juhtumid, kus eitus rakendub sobimatuse suhet esindava paradigma liikmele. Et kõnealused paradigmad on oma koosseisult ja ulatuselt tihtilugu võrdlemisi ebamäärased, vahel ka mitmeti lõikuvad, siis pole sõna kuuluvus ühte või teise paradigmasse väljaspool teksti üheselt määratav. Otsustamist kergendab see, kui vastav paradigma on lauses hüponüümselt defineeritud, vrd.

(162) Sõjavangide seas polnud kindraaleid → Sõjavangide seas oli sõdureid, seersante, kapteneid jne.

(163) Valitsusdelegatsioon ei olnud kindraaleid → Valitsusdelegatsioon olid ministrid või muud riigitegelased

Vahel on ka sobimatusesuhte puhul võimalikud täiesti konkreetset implikatsioonid, ühe liikme eitusest implitseerub mõni teine paradigmaliiige:

(164) Täna ei ole esmaspäev → Täna on teisipäev või kolmapäev või neljapäev või reede või laupäev või pühapäev või korraga kõik teised paradigmaliiikmed:

(165) Teisipäeval ei ole muuseumid avatud → Muuseumid on avatud kolmapäeval ja neljapäeval jne.

Sisuliselt on sobimatusesuhe ka selliste vastanduste taga nagu eestlane - muulane, siin - mujal, kuid eitusele alludes käituvad need sõnad samuti nagu kontradiktoorsed antonüümid - ühe eituse kutsub esile teise jaatuse. Võiks öelda, et nendes paarides on välistav eitusoperatsioon võtnud leksikaalse, inherentse eituse kuju. Inkompatiiiblite, sobimatust esindavate paradigmade puhul võib süntaktiline eituse taanduda ka morfoloogiliseks eituseks:

(166) Väetist ei vaja mustmullamaad → Väetist vajavad mittemustmullamaad.

Sageli ei ole aga sellised mitte-komposiitumid aktsepteeritavad (näit. *mittepliiats, *mittetraktor) ja süntaktilise eituse taandamine on blokeeritud.

Eelneva analüüsi põhjal võime siis öelda, et eitavast lausest implitseeruv positiivne teadmine sõltub kahest asjaolust. Esiteks, kuhu paigutub eituse fookus, teiseks, millisesse leksikaalsemantilisse paradigmasse kuulub eitusalune sõna (või fraas). Oma vaatevälja laiendades võime kohe märgata, et leksikaalsemantiliste paradigmadega ei opereeri ainult eitavad laused, vaid ka

jaatavad kontrastiiulaused:

(167) Lapsed igatsevad koju → Täiskasvanud ei igatse(gi) koju.

W. L. Chafe (1975a:34) ütleb selle kohta järgmist:

"The second factor involved in a contrastive sentence is the set of possible candidates. In saying Ronald made the hamburgers the speaker evidently assumes that the addressee was at least entertaining, and possibly believed in one or more other candidates for this role. In many contrastive sentences the speaker actually contradicts a belief of the addressee's (for example, that Sally made the hamburgers), but that is not essential. The only consistent factor seems to be that the speaker assumes that a limited number of candidates is available in the addressee's mind (whether or not the addressee could in fact list all of them)."

Need võimalikud kandidaadid, kellest Chafe räägib, on meie terminoloogia kohaselt just needsamad leksikaalsemantiliste paradigmade liikmed. Nõnda siis ei pea see olema tingimata eitus, mis aktualiseerib sõna paradigmaatilised seosed, vaid sama osa võib etendada ka kontrastiivrõhk. Et meie analüüs piirdub eitusega, siis oleme seni rääkinud ainult eituse fookusest. Kui aga meie kirjeldus peaks hõlmama ka jaatavaid lauseid, siis tuleks see mõiste välja vahetada laiemaga vastu ja rääkida üldse lause informatsioonifookusest. Lause informatsioonifookuse all mõistame kontrastiivrõhu või mõne teise rematisaatori abil markeeritud positsiooni, mis on lause sisuline raskuspunkt. (Me ei pea

vajalikuks eristada markeeritud informatsioonifookust ja markeerimata informatsioonifookust (vt. Quirk jt. 1974:382-383), sest viimane langeks kokku lause reemaga ja tooks kaasa lihtsalt terminite dubleerimise.)

Nagu eitava lausel, nii on ka jaataval kontrastiivlausele oma retrospektiivsed ja perspektiivsed seosed - retrospektiivne seos teise jaatava lausega, milles sisalduvat väidet ta ümber lükkab või korrigeerib, ning perspektiivne implikatsiooniseos eitava lausega. Oma laadilt sarnanevad jaatavast kontrastiivlausest tulenevad implikatsioonid eituse poolt esile kutsutud implikatsioonidega:

(168) Siin on meestesau → Siin ei ole naistesau.

Me oleme siin nii palju rääkinud implikatsioonidest, et õigustatud on küsimus, milles seisneb implikatsioonide tähtsus. Implikatsioonidele rõhku pannes oleme silmas pidanud eeskätt oma kirjelduse huve: sel teel on hõlpsam esile tuua sõnavarasüsteemis valitsevad leksikaalsemantilised seosed ja välja sorteerida need, mis põhinevad otseselt eitusel. Teiseks on implikatsioonidel ka tekstistruktuuris tähtis roll. Kui presupositsioon kindlustab juba eelnevate lausungitega sõlmitud tähendusseoseid, siis implikatsioon haarab ettepoole, produtseeritavate lausungite suunas ja kindlustab teksti edenemise, teksti sisulise progressiooni (Irtenjeva 1976:128).

Järgnevalt aga siirdume eituse semantiliste ja pragmaatiliste probleemide vaatluselt vormiküsimuste juurde ja jälgime kõigepealt, milliseid morfoloogilisi ja süntaktilisi muutusi eituse lauses esile kutsub.

4. EITUS JA LAUSE SÜNTAKTILINE STRUKTUUR

Eitusega seotud probleemidest pakub lauseehituse tasandil kõige suuremat huvi totaalsuse ja partsiaalsuse opositsioon, mis avaldub subjekti ja objekti vormi valikus. Teatavasti võib subjekt olla eesti keeles nii nominatiivis kui ka partitiivis, objekt omakorda nii nominatiivis, ainsuse genitiivis kui ka partitiivis. Subjekti ja objekti kääne sõltub kõigepealt predikaatverbi iseloomust ja vormist. Subjekti puhul on määravaks öeldisverbi transitiivsus/intransitiivsus, objekti puhul öeldisverbi partitiivsus/aspektilisus ja resultatiivsus/irresultatiivsus (Mihkila jt. 1974:62-65, 147-152; Wexler 1976). Teiselt poolt on subjekti ja objekti kääne sõltuvuses vastavas süntaktilises positsioonis paikneva noomeni laadist: tema konsistentsist ("aine" või "asi", "juhuslik hulk" või "komplekt") ja definiitsusest/indefiniitsusest (Rajandi, Metslang 1979).

Need mitmekordsed kriteeriumid, mis tingivad subjekti ja objekti vormi, saavad täiel määral kaasa rääkida üksnes jaatavas lauses. Kui mängu tuleb eitus, siis lülitatakse osa subjekti ja objekti valikut määravaid tegureid välja ja totaalsuse - partsiaalsuse opositsioon neutraliseerub. Täielik on see neutraliseerumine objekti puhul - eitavas lauses on eesti keeles alati osasihitis. Eitava lause subjekt seevastu võib olla nii totaalne kui ka partsiaalne, olenevalt sellest, kas on tegemist eksistentiaallause või mitteeksistentiaallausega. Seda vormilist erinevust eitava lause subjekti ja objekti vahel on eesti lauseana-

lүүsis kasutatud, et eraldada problemaatilistel juhtudel subjekti objektist ja umbisikulist lauset passiivsest. Näiteks lauses

(169) Leiba ei ole ostetud

määratakse sõna leiba sihitiseks ja lause ise impersonaalseks.

Seevastu lauses

(170) Leib ei ole ostetud

tuleb sõna leib määrata aluseks, sest eituse korral ei saa olla nominatiivset sihitist, ja lause tuleb liigitada isikulise passiivi alla (Mihkla jt. 1974:45).

Kuna subjekti vormialternatiivid ka eituse puhul alles jäävad, siis pakub subjekt eituse seisukohalt märksa suuremat huvi kui objekt. Eituse kaudu püüame järgnevalt piiritleda ka eksistentsiaallause mõistet, mis siiani võrdlemisi ebamääraseks on jäänud.

4.1. Eksistentsiaalsus ja subjekti vormistik

Eesti keeles sõltub aluse vorm, tema totaalsus või partsiaalsus, eelkõige predikaatverbist. Täis- ja osaaluse opositsioon on võimalik üksnes intransitiivse predikaatverbi korral, transitiivse predikaatverbiga lauseis saab kasutada ainult täisalust:

(171) Hobune armastab kaeru

(172) Hobune ei armasta kaeru.

Predikaatverbi transitiivsus on küll kindel tegur, mis välistab osaaluse võimaluse, kuid ei määra siiski veel osaaluse esinemistingimusi. Ka intransitiivse öeldise korral piirdub osa-

subjekti tarvitus nende lausetega, mida nimetatakse eksistentsiaallauseiks. Eesti keele grammatikais (Valgma, Rimmel 1968:156-157; Mihkla jt. 1974:62-66) on eksistentsiaalsus seatud sõltuvusse predikaatverbi tähendusest: eksistentsiaallause on selline lause, mille predikaat märgib olemasolu, olukorras olemist, olukorra muutumist ja liikumist. Näiteks on puhtad eksistentsiaallaused

(173) Peenral on lilled

(174) Peenral on lilli.

M. Ereli (1978:4) järgi on lausel (173) kaks tõlgendust, üks eksistentsiaalne, teine mitteeksistentsiaalne. Eksistentsiaalse tõlgenduse puhul eeldatakse eksistentsikoha ja teatavate tunnuste olemasolu ning väidetakse, et selles kohas eksisteerib nende tunnustega objekt või objektide klass. Mitteeksistentsiaalse tõlgenduse korral eeldatakse objekti olemasolu vastavas kohas ning väidetakse sellel objektil olevat teatavad tunnused. Partsiaalsubjektiga lausel (174) on seevastu ainult üks, eksistentsiaalne tõlgendus. Seega on partsiaalsubjekt kindel märk, et tegemist on eksistentsiaallausega.

Kui piirduda ainult predikaatverbi tähendusega, siis võiks eksistentsiaallauseks pidada ka lauset

(175) Lilled on peenral,

millele on samuti võimalik omistada eksistentsiaalne tõlgendus, sest tema propositsionaalne sisu on täpselt sama kui lausel (173). Kahtlusi äratab aga see, et lausel (175) puudub partsiaalsubjektiga paariline, s. t. sama temaatilise struktuuriga lause, kus

eksistentsiaalsus oleks partsiaalsubjekti läbi ka vormiliselt markeeritud. Lause

(176) *Lilli on peenral

on arvatavasti enamikule eestlastest vastuvõetamatu. Olukord muutub, kui laiendada lauset täiendite või määrustega. Lause

(177) Lilli on peenral, vaasis ja kasvuhuones

on juba täiesti vastuvõetav. Miks see nii on, seda on korrapealt raske seletada. Igatahes tuleb eksistentsiaallause defineerimisel arvestada ka temaatilist struktuuri, lugeda eksistentsiaallauseiks ainult need laused, kus subjekt on esitatud lause reemas, mitte aga teemas.

See järeldus on täiesti loomulik ja kõigiti kooskõlas meie varasemate tähelepanekutega. Uute argumentide sissetoomine käib just lause reema kaudu. Eksistentsiaallause väidab subjektnoomeniga tähistatu olemasolu või puudumist - selline on juba eksistentsiaallause sisuline määratlus. Seetõttu mainitakse subjektnoomeni referenti vastavas tekstis esmakordselt, esitatakse ta uue argumendina. Kui aga mingist esemest või nähtusest on juba enne juttu ölnud, siis ei saa teda esitada uue argumendina, s. t. ei sobi enam kasutada eksistentsiaallauseid. Just selsamal põhjusel ei ole aktsepteeritav järgmine tekst:

(178) a. Meeri sai täna Tartust kirja

b. Laua! on kiri.

Kui teises lauses peab olema juttu samast kirjast, kui tahetakse säilitada referentsiaalne identsus, siis tuleb muuta temaatilist struktuuri ja esitada teine lause kujul

(179) Kiri on laual.

Selline teksti üldise struktuuri poolt seatud piirang, mis ei luba esitada juba identifitseeritud teist korda uue teadmise pähe, ei kehti üksnes subjekti puhul, vaid ka näiteks objekti puhul (vt. Rajandi, Metslang 1979:22-24).

Seega võime öelda, et ühe või teise lause eksistentsiaalsus ei tulene ainuüksi predikaatverbi eksistentsiaalsest tähendusest, vaid samavõrra lause temaatilisest struktuurist, mis omakorda sõltub teksti üldisest ülesehitusest ja lause kohast tekstis. Enam-vähem samasugusele arusaamisele eksistentsiaalsuse ja lause temaatilise struktuuri seosest on P. Nemvalts (1978:30-32) jõudnud teist teed pidi, kõrvutades vastavate lausete semantilist ja pragmaatilist struktuuri. P. Nemvalts liigitab eksistentsiaallauseks ka sellise kontrastiivlause nagu

(180) Keldris on gaasilõhna.

Esimesel pilgul võib tekkida kahtlus, kas lause (180) ikka kuulub eksistentsiaallausete hulka, sest lause subjekt jääb siin väljapoole kontrastiivrõhuga markeeritud reemat. Lihtne oleks öelda, et lause (180) on eksistentsiaalne, sest partsiaalsubjekt on juba iseenesest eksistentsiaallause tunnuseks. Selline tõdemus ei aita meid analüüsil sugugi edasi, sest niiviisi satume üksnes loogilisse ringi: eksistentsiaallause on see, kus esineb partsiaalsubjekt ja partsiaalsubjekt esineb ainult eksistentsiaallauses. Siiski on ka muid kriteeriume, mis lubavad väita, et lause (180) näol on meil tegemist eksistentsiaallausega.

Kontrastiivlauseid nagu (180) on mõeldud vestluspartneri eel-

neva väite või arvamuse kummutamiseks ja selle poolest on nad funktsionaalselt sarnased eitavate lausetega. Lausest (180) implitseerubki üsna ilmselt eitav lause

(181) Teistes ruumides ei ole gaasilõhna,

mille eksistentsiaalsus on juba väljaspool kahtlust.

Kuna eitavad laused (nagu ka jaatavad kontrastiivlaused) viitavad väljapoolle repliiki, s. t. on vastuseks vestluspartneri mingile ütlusele või arvamusele, siis ei ole nad ka oma tekstilise ümbruse poolt nii tugevasti determineeritud kui jaatavad laused. Kõneleja võib vastata jaatavale mitteeksistentsiaallausele

(182) Leib on kapis

nii eitava mitteeksistentsiaallausega

(183) Leib ei ole kapis

kui ka eitava eksistentsiaallausega

(184) Kapis ei ole leiba,

sest tal on vaba voli eitada nii subjektiga tähistatud eseme (või aine) paiknemist nimetatud kohas kui ka selle eseme (või aine) eksisteerimist üldse. Eksistentsiaalne eitus on laiem kui mitteeksistentsiaalne ja seepärast sobivad mõlemad kummutama mitteeksistentsiaalset lauset. Samal põhjusel aga ei saa eitada mitteeksistentsiaalse lausega jaatavat eksistentsiaallauset. Lausele

(185) Kapis on leiba

ei sobi arvata vastuväiteks lause

(186) Leib ei ole kapis

vaid üksnes eksistentsiaallause

(187) Kapis ei ole leiba.

Vaatleme natuke ligemalt, milles seisneb eksistentsiaalse ja mitteeksistentsiaalse eituse erinevus. Põhiline vahe on nähtavasti selles, et kummalgi juhul on eituse mõjusfäär erineva ulatusega. Mitteeksistentsiaalse eituse korral jääb osa lause sisust eituse alt välja. Lausest

(188) Orav ei ole puuris

implitseerub

(189) Orav on kuskil mujal.

Igal juhul eeldab lause (188) kõnealuse orava olemasolu. Lausest

(190) Puuris ei ole orav

implitseerub omakorda

(191) Puuris on keegi.

Nagu näha, on mitteeksistentsiaallausetes eitus võrdlemisi kindlalt fokuseeritud ja seetõttu annavad need laused ka positiivseid implikatsioone. Teiste sõnadega võib öelda, et lauseis (188) ja (190) sisalduvad eksistentsiaalsed presupositsioonid (vt. Kiefer 1978:338; Hakulinen, Karlsson 1979:171), mida esindavad eksplitsiitsel kujul laused (189) ja (191).

Partsiaalsubjekti puhul sõltuvad implikatsioonid lause temaatilisest struktuurist. Lausest

(192) Oravat ei ole puuris

implitseerub kindlalt orava olemasolu. Seevastu lause

(193) Puuris ei ole oravat

ei sisalda vähimatki viidet sellele, kas puuris üldse on kedagi või on puur tühi, nagu ta ei ütle midagi ka orava olemasolu kohta.

Laused (192) ja (193) erinevad temaatiliselt struktuurilt

ja seega ka eituse mõjusfäärilt. Lauses (192) on eituse mõjusfääris sõna puuris, s. t. eitatakse lokaliteeti. Lauses (193) rakedub eitus sõnale orav, seega eitatakse otseselt lause subjekti. Eksistentsiaalsuse skaalal on lause (192) lähemal mitteeksistentsiaallausele (188) kui eksistentsiaallausele (193), kuigi ta sisaldab partsiaalsubjekti. Nagu jaatuse puhul, nii määrab ka eituse puhul lause eksistentsiaalsuse tema temaatiline struktuur. Püüame seda tõestada mõne negatiivse näite varal.

Definitsiooni järgi väidetakse eksistentsiaallausega mingi eseme, isiku või nähtuse olemasolu või olematust. Seda saab teha üksnes siis, kui vastava eseme, isiku või nähtuse eksistents pole eelnevalt teksti kaudu või tekstiväliselt kinnitust leidnud. Me nägime, et eksistentsiaallause (178b) on teksti sobimatu, kui tema referenti on juba enne nimetatud. On aga sõnu, mille referentsiaalsus on iseenesest eeldatud, n.-ö. "postulate of conversation". Sellised sõnad on personaalpronoomenid ja pärisnimed. Seepärast ei saa neid kasutada eksistentsiaallauses:

(194) *Kodus ei ole mind

(195) *Tallinnas ei ole Jaani.

Hea tahtmise juures leiaks ehk lausele (195) ka sellise tõlgenduse, mis ta enam-vähem vastuvõetavaks teeks: 'Tallinnas ei ole (ühtki) Jaani-nimelist' Sellesamaga me aga katkestame referentsiaalse seose nime Jaan ja ühe kindla isiku vahel.

Mingeid piiranguid ei ole pronoomenite ja pärisnimede tarvituses lause teistsuguse temaatilise struktuuri korral:

(196) Sind ei olnud kontserdil

(197) Maalit ei olnud jaamas.

Nõnda siis kinnitab pronominaalse ja pärisnimelise subjekti võimalus lauseis (194)-(195) nende eksistentsiaalsust ning pronominaalse ja pärisnimelise subjekti võimalikkus lauseis (196)-(197) nende mitteeksistentsiaalsust.

Võime seega öelda, et partsiaalsubjekt eitavas lauses ei näita veel vastava lause eksistentsiaalsust, sest teise tegurina määrab lause eksistentsiaalsuse tema temaatiline struktuur. Nende kahe teguri kombineerimisel saab neli lausevarianti:

(198) Laevas ei ole rotte

(199) Laevas ei ole rotid

(200) Rotte ei ole laevas

(201) Rotid ei ole laevas.

Puhas eksistentsiaallause on neist ainult (198), puhas mitteeksistentsiaallause (201). Ülejäänud kaks varianti on vahepealsed, neis on nii eksistentsiaallause kui ka mitteeksistentsiaallause jooni.

Seniste arutluste käigus oleme teadlikult mööda läinud ühest kategooriast, mida eesti keele grammatikad on pidanud totaalsubjekti ja partsiaalsubjekti vastanduse sisuliseks aluseks. See on subjektnoomeniga tähistatu määratus või määramatus, mis tingivat vastavalt kas totaalsubjekti või partsiaalsubjekti valiku jaatavas eksistentsiaallauses (Valgma, Rimmel 1968:156; Mihkla jt. 1974:69). Nii erinevat järgnevad laused just definiitsuse poolest:

(202) Toosis on suhkur

(203) Toosis on suhkrut.

Lauses (202) on selle interpretatsiooni kohaselt juttu mingist konkreetsest hulgast, kindlast suhkrukogusest, lauses (203) seevastu olevat tegemist mingi ebamäärase kogusega. Definiitsuse/indefiniitsuse opositsiooni tunnistatakse ainult jaatava lause puhul. Eitavas lauses polevat sellist tähenduslikku erinevust võimalik edasi anda, sest totaalsubjektiga eitav lause ei kuulu enam eksistentsiaallause alla.

Tundub, et selline hierarhia on valesti üles ehitatud. Miks peaks eksistentsiaalsus valitsema definiitsuse üle? Kui definiitsus/indefiniitsus on sisuline vastandus, siis oleks loomulik, et ta endale ka eituse puhul mingi väljenduse leiab. Pole raske veenduda, et nii see just ongi. Definiitsuse/indefiniitsuse avaldumisevormiks on ka eitava lause puhul ikka totaal- ja partsiaalsubjekti vastandus:

(204) Toosis ei ole suhkur

(205) Toosis ei ole suhkrut.

See, et lause (204) ei ole eksistentsiaallause, ei tähenda definiitsuse seisukohalt midagi. Tõeline definiitsuse ja indefiniitsuse vahe ilmnebki alles eksistentsiaallause ja mitteeksistentsiaallause vahel. Ainult et see definiitsus/indefiniitsus pole mitte mingi abstraktne ja hämar mõtestatus, mis tuleb kusagilt väljastpoolt, vaid teksti enda struktuuriga ettekirjutatud nõue. Selle nõude sisuks on see, et juba korra mainitud argumendid tuleb vormistada määratuina ja uued, esmakordselt sisestoodud argumendid määramatuina. Me täheldasime sellist tekstilist tingi-

tust juba jaatavate lausete juures (vt. näide (178)). Sama kehtib ka eitavate lausete puhul. Lauses (204) on subjekt vormistatud definiitselt ja seetõttu on lause (204) kontekstisidusam kui lause (205). Lause (204) retrospektiivne seos jaatava lausega tuleb ehk selgemini esile, kui täiendada teda vaid-osalausega, s. t. eksplitseerida tema tõenäoline implikatsioon:

(206) Toosis ei ole mitte suhkur, vaid sool.

Lause (206) sobib kindlasti kõige paremini selleks, et ümber lükata väidet, nagu oleks toosis suhkur. Seega eeldab lause (206), et suhkrust on juba varemalt juttu olnud, mida me tahtsimegi tõestada. Lause (205) oma määramata subjektiga on tunduvalt iseseisvam ja võib ka ise suhkruteema esimest korda üles võtta.

Eesti keele grammatikates on eitavad eksistentsiaallused eitavatest mitteeksistentsiaallausetest rangelt lahutatud, paigutatud omaette lahtritesse. Ometi ei ole nende funktsionaalses ühtsuses vähimatki kahtlust. See vägivaldne lahutamine johtub traditsioonilisest esitusviisist, hargmikuprintsiibist, mis lubab ühes elemendis vormistuda vaid ühel tähendusel ja degradeerib teised tähendused vormistumise tingimusteks (vt. Rajandi 1978:651). Subjekti puhul peetakse selleks vormistamist väärivaks tähenduseks terviku ja osa (ka määratuse ja määramatuse) suhet. Tingimustena nimetatakse eksistentsiaalsust, eitust ja subjektnoomeni jaotatavust. Tegelikult võib neist tingimuseks pidada ainult viimast, subjektnoomeni jaotatavust, mis on väljastpoolt ette antud (kas "asi" või "aine", kas "komplekt" või "juhuslik hulk"). Nii eksistentsiaalsus kui ka eitatus on tähendused, mida

kõneleja tahab lauses vormistada ja kuulajale edasi anda. Vahendid, mis seda eesmärki teenivad, sõltuvad sellest, kas korraga tahetakse väljendada nii eitust kui ka eksistentsiaalsust või piirduakse ühe tähenduse edasiandmisega.

Kui tegemist on nii eituse kui ka eksistentsiaalsusega, siis tuleb kasutada partsiaalsubjekti ja kindla temaatilise struktuuriga lauset. (Eitavašt predikaadist me ei räägigi, selle obligatoorsus on iseenesest selge.) Kui aga kõnelejal on kavatsus väljendada mitteeksistentsiaalset eitust, siis kasutab ta totaalsubjekti ja teistsugust temaatilist struktuuri. Sealjuures ei ole kõnelejal lause vormistamisel kunagi täielikku vabadust, sest lause temaatiline struktuur ja osalt ka subjekti valik on allutatud teksti üldisele ülesehitusprintsipile. See printsip kontrollib valvsalt, et tekstis juba identifitseeritud elemendid paigutatakse lause teemasse ja vormistatakse määratuina. Selline nõue kehtib eelkõige jaatavate lausete puhul. Eitavate lausete tekstiline determineeritus on nõrgem, sest eituse ei pea tingimata järgima teksti progressiooni, vaid võib tuua teksti ka pöörde.

Me puudutasime juba põgusalt eksistentsiaalse ja mitteeksistentsiaalse eituse implikatiivseid omadusi. Nagu me eelnevast teame, annavad selgeid implikatsioone eeskätt kontrastiivlaused, kus eituse on üheselt fokuseeritud. Implikatsioonide poolest lähenevad eitavad mitteeksistentsiaallaused kontrastiivsele, sest neistki implitseerub alati midagi. Implikatsioonide ühemõttelisus sõltub muidugi juba eitusaluse sõna leksikaalsemantilisest kuuluvusest. Muutes lause temaatilist struktuuri ja ühes sellega ei-

tuse mõjusfääri, saame järgmised implikatsioonid:

(207) Inimesed ei ole toas → Inimesed on õues

(208) Toas ei ole inimesed → Toas on loomad.

Selliste totaalsubjektiga lausete puhul pole eituse fokuseerimiseks vaja rematisaatorite abi, sest eituse fookus on niigi kindlalt paigal. Teistsugune lugu on partsiaalsubjekti sisaldavate lausetega, prosoodiliselt markeerimata kujul nad implikatsioone ei anna:

(209) Toas ei ole inimesi

(210) Inimesi ei ole toas.

Et siit mingeid implikatsioone välja pressida, võib otsida kontrastiivõrhu abi, kuid selgi juhul jäävad implikatsioonid võrdlemisi nõrgaks:

(211) Toas ei ole inimesi → ?Toas on loomi

(212) Inimesi ei ole toas → ?Inimesi on õues.

Partsiaalsubjektiga lausete implikatiivset võimatust tunnistab ka see, et eelduspärast implikatsiooni ei anna isegi vaid-lause vahendusel esile tuua:

(213) *Toas ei olnud inimesi, vaid loomi

(214) *Inimesi ei olnud toas, vaid õues.

Teistsugused raskused subjekti allutamisel eitusele ilmnevad transitiivses lauses, s. o. lauses, kus predikaatverbiga seostub objekt. Tavaliselt tõmbab objekt eituse enda peale, jättes subjekti eituse mõjusfäärist välja. Järgnevalt asumegi uurima objektiga seotud küsimusi ja vaatleme kõigepealt eituse mõju objekti vormistikule.

4.2. Eitus ja objekti vormistik

Oma vormistiku poolest on objekt subjektiga võrreldes tunduvalt keerulisem nähtus. Siingi kehtib totaalsuse/partsiaalsuse vastandus; on kaks objektivarianti - totaalobjekt ja partsiaalobjekt, mille vaheldus sõltub ühelt poolt predikaatverbi laadist ja aspektist, teiselt poolt objektnoomeni konsistentsist ja määratusest. Siiani on kõik veel suhteliselt lihtne. Keerukused algavad objekti konkreetsest käändelisest vormistumisest ja selle tingimustest. Kui partsiaalobjekt on alati partitiivis ja mitmuslik totaalobjekt nominatiivis, siis ainsusliku totaalobjekti käände määrab tema põhisõna vorm. Ainsuslik totaalobjekt on nominatiivis, kui predikaat on impersonaalne või imperatiivne või ühepöördeline verb tuleb, maksab, sobib jt., kui objekti põhisõnaks on da-infinitiiiv, mis omakorda on subjekt või atribuut. Ainsuslik totaalobjekt on genitiivis, kui ta sõltub personaalsest (kuid mitteimperatiivsest) predikaadist, ma-infinitiiivist või da-infinitiiivist, mis on omakorda objektiks personaalses mitteimperatiivses lauses. Kõigele lisaks on veel numeraale ja pronoomeneid, mis nendele reeglitele ei allu (Valgma, Rimmel 1968: 167; Mihkla jt. 1974:171).

Eelnev konspektiivne ülevaade sai esitatud selleks, et näidata objekti vormistiku kirevust ja reeglistiku haralisust. Tegelikult ei ole sel kirevusel meie uurimuse seisukohalt otsest tähtsust - eitus neutraliseerib kõik need erinevused, sest eitava lause objekt on alati partitiivis.

Eitava lause objekt on partitiivis, kui ta sõltub otse predikaatverbist, olgu selle vorm siis milline tahes:

(215) Kaevurid ei lõpetanud tööd

(216) Esimest auhinda ei antud välja.

Niisamuti on objekt partitiivis, kui tema põhisõnaks on ma-infinitiiiv või da-infinitiiiv, olenemata sellest, mis lauseliige ta parajasti on:

(217) Meil ei ole kavatsustki relvi maha panna

(218) Villu ei tahtnud kurke soolata.

Nendest näidetest ehk juba piisab. Samal moel tühistab eitus ka objektsõnast enesest tulenevad tingimused. Eitusega kaasneb alati partitiivne objekt.

Loomulik on küsida, millest see tuleb, et eitus blokeerib kõik teised tähendused, mis jaatavas lauses saavad vabalt väljenduda.

Seda asjaolu on püütud seletada partitiivi üldise kursiivsust (vältust) tähistava funktsiooni kaudu. Kuna eitava predikaatverbiga väljendatud tegevus on algamata või tulemusteta, siis kasutatakse eitavas lauses kursiivsele aspektile vastavat partitiivset objekti (Kont 1959:242; Hakulinen 1968:439).

Partitiivse objekti ainuvalitsemist eitavas lauses võib seletada ka teisiti. Totaalobjektiga jaatav lause

(219) Geenius kirjutas raamatu

sisaldab endas juba vastavat partsiaalobjektiga lauset

(220) Geenius kirjutas raamatut.

Nende lausete vahel on kindla suunaga inklusiivsussuhe (Leech

1977:294; Leino 1978:90). Eituse puhul inkluusiivsussuhe pöörduv.

Partsiaalobjektiga eitav lause

(221) Geenius ei kirjutanud raamatut

sisaldab endas juba totaalobjektiga lauset

(222) Geenius ei kirjutanud *raamatu 'tervet raamatut'

Kõnelejal ei ole üldiselt tarvidust kasutada totaalobjektiga eitavaid lauseid, sest sama ülesande täidab juba partsiaalobjektiga lause.

Totaalobjekt ei ole eitavas lauses siiski täiesti välistatud. Kontrastiivrõhulises positsioonis, eriti kui järgneb eksplitseeriv vaid-lause, on totaalobjekt võrdlemisi vastuvõetav:

(223) ?Maali ei sünnitanud poisi, vaid tütre

(224) ?Poiss ei ostanud ketsid, vaid tennised.

Ilmselt on selline järeleandmine vajalik selleks, et säilitada vormilist tasakaalu eitava lause objekti ja järgneva vaid-tarindi objekti vahel, vrd.

(225) *Maali ei sünnitanud poissi, vaid tütre.

Kerge on märgata, et sellistes lausetes valitseb ühelt poolt totaalsubjekti ja totaalobjekti, teiselt poolt partsiaalsubjekti ja partsiaalobjekti vahel täielik paralleelsus:

(226) Vanglas ei ole süüdlased (vaid hoopis süütud)

(227) Vanglas ei ole süüdlasi

(228) ?Suusataja ei murdnud jala (vaid hoopis käe)

(229) Suusataja ei murdnud jalga.

Totaalsubjektiga lause (226) ja totaalobjektiga lause (228) on mõlemad kontrastiivsed ja annavad implikatsioone. Objekti puhul

on kontrastiivsus ehk isegi tugevam, sest eituse fookus on markeeritud kahekordselt - nii rõhu kui ka käändevormi läbi. Selline tugev kontrast nõuabki õigustust - lause täiendamist vaid-konstruktsiooniga, mille kaudu implikatsioon avalikuks tehakse. Mida tugevam kontrast, seda tekstisidusam on lause, seda ilmsemad on tema retrospektiivsed ja perspektiivsed seosed.

Totaalobjekti eitusest implitseerub ikka mingi teine sõna samast leksikaalsemantilisest paradigmat. Kuigi teoreetiliselt on mõeldav ka totaalsuse/partsiaalsuse ja perfektiivsuse/imperfektiivsuse vastandamine vaid-konstruktsiooni abil, jääb see enamasti üksnes teoreetiliseks võimaluseks. Teatavate kahtlustega võiks ehk aktsepteerida lause

(230) ?Ma ei tellinud konjaki, ma tellisin konjakit.

Küll aga saab totaalobjekti ja partsiaalobjekti vastandamisega väljendada sisulisi erinevusi juhtudel, kui kahetähenduslikul predikaatverbil on kummagi tähenduse jaoks oma kindel reksioon

(231) Ta ei võtnud naise, vaid naist

või on tegemist idiomaatiliste väljenditega (neist allpool).

Selgelt implikatiivsed on ka kontrastiivrõhulised partsiaalobjektiga laused, kui eitusaluse sõna paradigmaatilised seosed on küllalt avalikud:

(232) Poiss ei taha magedat → Poiss tahab soolast

(233) Timukas ei hukanud süüdlasi → Timukas hukkas süütud.

Üldse pole objekti fokuseerimisega erilisi raskusi, sest eitavale predikaatverbile järgnedes jääb ta juba loomu poolest eituse mõjusfääri. Eituse fookust on ehk vahel vaja täpsustada

siis, kui nominaalne objekt ei sõltu otseselt predikaatverbist, vaid on ma-infinitiivi või da-infinitiivi laiendiks. Markeerimata juhtudel jäävad mõlemad eituse mõjusfääri:

(234) Kägu ei pea oma poegi toitma

(235) Lihunik ei tahtnud kultu tappa.

Üldine tendents on küll see, et markeerimata mõjusfääri korral kaldub eituse rakenduma lause viimasele sõnale, kuid siin töötatakse vastu teine tendents, mille järgi eituse alla langeb lauses viimase astme laiend. Nõnda siis ongi lauseis (234) - (235) eituse mõjusfäär täpsemalt piiritlemata, haarates kogu predikaatverbile järgnevat lauseosa.

Kontrastiiv rõhu ja väikese temaatilise ümberkorraldusega saame aga eituse kindlalt ühele sõnale keskendada:

(236) Lihunik ei tahtnud kultu tappa (vaid üksnes natuke hirmutada)

(237) Lihunik ei tahtnud tappa kultu (vaid emist).

Kontrastiiv rõhu toel võime tuua objekti ka lause algusesse:

(238) Lapsi kohus üle ei kuula → Kohus kuulab üle täiskasvanuid

(239) Põrutamist kell ei karda → Kell kardab niiskust.

Täieliku inversiooni korral jääb eituse fookusesse predikaatverbile järgnev lauseliige, seega subjekt. Muidu on inversioon põhjendamatu:

(240) Bensiini ei vaja inimesed → Bensiini vajavad masinad.

Subjekti ja objekti inversioon on täielikult keelustatud siis, kui vastavate sõnade nominatiiv langeb kokku partitiiviga.

Sel juhul määrab sõna lauseliikmelise kuuluvuse üksnes tema positsioon:

(241) Muna ei õpeta kana

(242) Kana ei õpeta muna.

Siin võetakse esimest lauseliiget alati subjektina ja predikaadile järgnevat objektina. Sellist tõlgendust ei kõiguta ka kontrastiiv rõhk ega mingi muu rematisaator:

(243) Muna ei õpeta kana

(244) Kana ei õpeta muna.

Sellised subjekti ja objekti inversiooniga laused on ehk sallitavad siis, kui sisulised asjaolud kuulaja õigele teele juhivad, näiteks sel juhul, kui predikaatverbiga võib seostuda ainult elus tegijat märkiv subjekt:

(245) Tuli ei alustanud ema (vaid isa).

Objekti lausealguline positsioon on tavaline impersonaalses lauses, sest subjekti puudumise tõttu ei saa see mingit segadust tekitada:

(246) Vett ei võetud kaevust.

Sellises asendis jääb objekt eituse mõjusfäärist välja. Et teda eituse fookusesse seada, on vaja tugevat kontrastiiv rõhku:

(247) Kala ei sööda lusikaga.

Muidugi võib asetada ka impersonaalse lause objekti lause lõppu. Nii saab kontrastiivse lause, mille implikatsioonid on tugevamad kui objekti lausealgulise positsiooni korral:

(248) Valega ei kaitsta tõde → Valega kaitstakse valet.

Need ei ole kaugeltki kõik variandid. Objekti positsioon

oleneb veel teistestki asjaoludest, mida me siin kirjeldada ei jõua. Näiteks impersonaalses kohamäärusega lauses on objekti tavaline koht lause lõpus. Lause laiendamisel teiste liikmetega muutub pilt veelgi keerulisemaks (vt. Remmel 1963).

Nagu subjekti puhul, nii ka objekti puhul tuleb lause struktuuri analüüsides silmas pidada asjaolu, et suhtlemises ei kasutata isoleeritud lauseid, vaid teksti. Lause moodustamisel tuleb arvestada referentsiaalset identsust, seda, et eelnevalt mainitud argumendid vormistataks määratuina ja uued, esmakordsed argumendid määramatuina. Jaatavas lauses on objektnoomeni määramatuse üheks tunnuseks objekti rõhuline positsioon rõhutu adverbiaali järel ja määratuse tunnuseks rõhutu positsioon rõhulise adverbiaali ees. Peale selle tingib tekstiline definiitsus ka objektivariandi valiku. Määratud objekt on tavaliselt totaalne (Rajandi, Metslang 1979:25):

(249) a. Oskar ostis Olgale JÄÄTIST/JÄÄTISE

b. Olga pillas jäätise PÖRANDALE.

Eitavas lauses on alati partsiaalobjekt, seepärast saab referentsiaalse identsuse tagamine olla ainult lause temaatilise struktuuri hooleks. Tegelikult ei ole määratus/määramatus eituse puhul mingiks probleemiks, sest juba oma retrospektiivse seose tõttu on eitav lause põhimõtteliselt määratud. Objekti ümberpaigutamine ja lause temaatilise struktuuri muutmine on vajalik ainult selleks, et kõneleja saaks seada eituse fookusesse selle, mida ta parajasti eitada tahab. Kui definiitsusel eituse seisukohast suuremat tähtsust ei ole, siis võib kerkida küsimus, miks

me temast subjekti peatükis nii pikalt juttu tegime. Asi on selles, et subjekti juures etendab ka tekstiline määratus oma osa. Definiitsusest/indefiniitsusest on otseselt sõltuv eksistentsiaallause ja mitteeksistentsiaallause kasutamine, seega siis ühtlasi subjekti vorm. Kuna eitavates lausetes on võimalik nii totaal- kui partsiaalsubjekt, siis tuleb ka eitavate lausete vormistamisel teksti üldstrateegiat arvestada (vt. näiteid (182) - (187)). Objekti puhul seda nõuet otseselt ei ole, eitava lause objekt on alati partitiivis.

Peatume viimaks veel mõnel probleemil, mis puudutab nii subjekti kui ka objekti vormistikku. Rematisaatoritega ühenduses me juba vaatlesime põgusalt võimalusi jätta eitus lauses ainult partikli mitte kanda ja kasutada j a a t a v a t predikaatverbi. Uurime nüüd natuke lähemalt, kuidas selline variant sobib subjekti ja objekti reeglitega.

Kõne alla ei tule selline eitus lausealgulise subjekti puhul, sest siin satub eitav partikkel mitte teravasse konflikti öeldisverbi jaatava pöördelõpulise vormiga:

(250) *Mitte isa läheb kirikusse, vaid ema

(251) *Mitte kuule vihiseb mööda, vaid varblasi.

Võimalik on subjekti partikliline eitus siis, kui subjekt paikneb lause lõpul, vahetult vaid-konstruktsiooni ees:

(252) Kohvi joob mitte tita, vaid emme

(253) Merel on mitte kalureid, vaid kalakaitsjaid.

Lause (253) on siiski võrdlemisi kahtlane. Nagu me eelnevast

teame, on partsiaalsubjekti kontrasteerimine üldse raske (vt. näide (213)).

Otsest vormilist konflikti selline partikliline eitus esile ei kutsu, sest mõlemad subjektivariandid võivad esineda nii jaatavas kui ka eitavas lauses. Ainult siis, kui partikkel mitte eelneb jaatavale öeldisverbile, võib tunnistada niisugused laused täiesti kõlbmatuks.

Enam-vähem samasugune olukord valitseb objekti puhul. Lausealgulist objekti ei ole võimalik eitada ilma predikaatverbi eitusega:

(254) *Mitte kiitus kirjutati päevikusse, vaid laitus

(255) *Mitte võõraid kutsutakse pulma, vaid sugulasi.

Kui objekt asetseb lause lõpul vaid-konstruktsiooni ees, siis on objekti partikliline eitus mõeldav:

(256) Villu ihkas mitte kuulsust, vaid vabadust

(257) Millits vahistas mitte tütre, vaid ema

(258) Tuul purustas mitte aknad, vaid ukсед.

Võrreldes eespool vaadeldud lausetega (223) - (224), kujutavad laused (257) - (258) endast kompromissi. Kui predikaatverb on vormilt jaatav, siis ei tajuta ehk totaalobjekti nii ränga eksimuseks objektireeglite vastu. Laused (257) - (258) võivad olla vastuvõetavad neilegi, kes keelduvad aktsepteerimast eitava predikaatverbi ja totaalobjektiga lauseid (223) - (224): mitte on oma staatusest kusagil grammatilise ja prefiksilise eituse vahepeal. Totaalobjekti kasutust õigustab jälle taotlus vormistada kaks lähestikku paiknevat objekti ühtviisi.

Veelgi teravamalt kerkivad need probleemid mitte ainult ...
vaid ka konstruktsioonide puhul, mille õigekeelsusega eesti kee-
 lekorraldus on aastakümneid maadelnud. Siin keskendub eitus sõ-
 nale ainult, muu osa lausest jääb positiivseks. See ongi üks põh-
 jus, miks tahetakse vältida eitavat predikaatverbi. Kuid asi ei
 ole ainult predikaatverbis. Kui lauses on objekt, siis hakkab
 eitav predikaatverb omakorda nõudma partsiaalobjekti, mis aga on
 vastuolus lause jaatava sisuga. Peale selle avaldab siin vastu-
 mõju ka lähestikku paikneva objekti sisuline ühtsus, mis taot-
 leb ka vormilist ühtsust. Seda aga ei saa kuidagi tagada partsi-
 aalobjektiga, sest lause

(259) *Ta ei kaotanud mitte ainult riideid, vaid ka doku-
 mente

pole ilmselt aktsepteeritav. Küsimus ongi selles, mis ohvriks
 tuua, kas vorm või sisu; kas juhinduda lause eitavast vormist,
 mis dikteerib partsiaalobjekti, või siis jaatavast sisust, mis
 lubab totaalobjekti kasutamist ja tagab ühtlasi kahe objekti
 ühesuguse vormistuse. Kui juhinduda viimasest, siis on eitav
 predikaatverb lauses ülearune ja isegi segav, sest ta nurjab
 saavutatud kompromissi. Jaatava predikaatverbi korral on aga
 lause sisu ja vorm enam-vähem tasakaalus:

(260) Ta kaotas mitte ainult riided, vaid ka dokumendid.

Eesti keeles on olemas teinegi niisugune juhtum, kus objek-
 tivariandi valikul ignoreeritakse lause eitavat vormi. See on
muud kui-konstruktsioon. Siin on tegemist koguni predikaatverbi
 juurde kuuluva eitusega, mis keskendub ühele sõnale ja annab

seeläbi vabaks subjekti ja objekti vormid:

(261) Varas ei võtnud muud kui ühed vanad saapad.

Sellistes lausetes on esmaseks objektiks partitiivne muud, nii et eitusest tulenevad kongruentsinõuded on ikkagi rahuldatud.

Igati vastuvõetav on partikliline jaatavavormiline eitus da-infinitiivi puhul, olgu ta siis lauses subjektiks, objektiks või atribuudiks:

(262) Soovitav on avalikus kohas mitte huligaanitseda

(263) Kapten käskis mitte süüdata tuld

(264) On palve tööd mitte narrida.

See ongi tegelikult ainuke võimalus eitada da-infinitiivi. On muidugi võimalik kasutada sama mõtte edasiandmiseks ka kõrvallauset või teistsugust perifraasi, näiteks

(265) Kapten käskis jätta tuli süütamata,

kuid üldiselt pole siin põhjust üht või teist võimalust eelistada. Pealegi toetavad da-infinitiivi partiklilist eitust sellised käsklauseid nagu

(266) Mitte suitsetada!

(267) Mitte koputada!

mis võivad küll olla võõrast päritolu, aga on tänaseks päevaks eesti keeles täiesti juurdunud.

Seevastu ma-infinitiivi puhul on mitte-eitus selgelt võõrapärane, abitu toortõlge:

(268) Kodanikud on kohustatud mitte jätma hooletusse oma kodanikukohuseid

(269) Noor inimene on võimeline ööde kaupa mitte magama.

Kuigi grammatiliselt on kõik korras, on esmane stillinõue asendada siin mitte + ma-infinitiiv verbi antonüümiga: mitte hoolestusse jätta = täitma, mitte magama = üleval olema. Nagu näha, läheb mitte-eituse juurest sild otse leksikaalse eituse juurde.

Piir süntaktilise ja prefiksaalse mitte-eituse vahel on mõnikord üsna ebamäärane, kuid siiski alati olemas. Kui mitte täidab üksinda süntaktilise eituse funktsiooni või on lauses sekundaarseks eituselemendiks, eituse fokuseerijaks, siis on rõhuline partiklile järgnev sõna ja vaid-konstruktsioon on kohustuslik:

(270) See on mitte metall, vaid plastmass.

(271) See ei ole mitte metall, vaid plastmass.

Kui aga mitte etendab eitava prefiksi osa, siis on rõhk temal:

(272) See on mittemetall

(273) See ei ole mittemetall.

Sellisel juhul on vaid-konstruktsiooni haakimine lausele võimalik ainult eitava öeldisverbi korral:

(274) See ei ole mittemetall, vaid poolmetall.

Teoreetiliselt on mõeldav ka kahekordse mitte tarvitamine - üks neist on rematisaator, teine prefiks. Tegelikus kasutuses on aga selleks vaevalt tungivat vajadust:

(275) See ei ole mitte mittemetall, vaid poolmetall.

Selle passaaži lõpetuseks võib öelda, et keelekorralduses valitsev tõrjuv hoiak jaatava predikaatverbiga kombineeruva mitte-eituse suhtes on teataval määral õigustatud. Selline eitus kipub ähmastama eesti keele niigi keerulist objekti- ja subjekti-reeglistikku. Kui võtta küsimust diakroonia vaatevinklist, siis

on eesti keel arvatavasti juba algusest peale selles "Jespersen'i ringis", kus primaarsed eituselemendid taanduvad pidevalt sekundaarsete eest, kuni needki ajapikku uutele eituselementidele oma koha loovutavad. See muidugi ei tähenda, et keelekorraldus peaks kohe käed rüppe panema ja laskma asjadel areneda oma rada. Stabiiliseeriva jõuna on keelekorraldus tingimata vajalik, ainult ta peab tundma ja oskama ära kasutada ka "keelestiihiat".

Subjekti ja objekti vormistiku taustal tuleb vaadelda veel üht küsimust, nimelt *i d i o m a a t i l i s t e ü h e n d i - t e e i t u s t*.

Eesti keeles on hulgaliselt väljendverbe ja muid piltlikke ühendeid, mille eitus takerdub vormiliste asjaolude taha. Kuigi eesti keeles on kaks subjekti- ja kaks objektivarianti, ei taha eituse korral kumbki neist hästi sobida. Nii näiteks on raske eelistada totaalsubjekti või partsiaalsubjekti järgnevate väljendite eitavas vastes:

(276) Nüüd on Meeril vesi ahjus

? Nüüd ei ole Meeril vesi ahjus

? Nüüd ei ole Meeril vett ahjus

(277) Varsti on Peetril peenike peos

? Varsti ei ole Peetril peenike peos

? Varsti ei ole Peetril peenikest peos.

Subjektireeglistik räägib siin üldiselt partsiaalsubjekti kasuks, sest totaalsubjektiga variandid kipuvad olema kontrastiivsed. Teiselt poolt nõuab ühendi püsikindlus totaalsubjekti säilita-

mist ka eitavas lauses. Et totaalsubjekt ei ole siin viga, siis tunduvadki vastuvõetavamad just totaalsubjektiga laused, olgugi et nad ei ole päris laitmatud.

Kui nüüd vaadelda analoogilisi objektiga ühendeid, siis kogeme kohe, et siin on olukord veelgi täbaram. Täielikku kimbatusse satume, kui proovime eitada lauset

(278) Kassiir tegi öösel sääred.

Kasutades siin totaalobjekti

(279) *Kassiir ei teinud öösel sääred,

satume vastuollu reeglga, mis lubab eitavas lauses ainult partsiaalobjekti. Kui aga püüame rakendada partsiaalobjekti

(280) *Kassiir ei teinud öösel sääri,

siis saame teises mõttes kõlbmatu lause, sest ühendi idiomaatilisusest ei jää midagi järele ja otseses tähenduses on lause

(280) absurd. Selliseid väljendeid on veel teisigi, ainult nende puhul ei ole sisu ja vormi vastuolu ehk nii silmatorkav:

(281) Direktor pani kõrvad pea alla

? Direktor ei pannud kõrvad pea alla

? Direktor ei pannud kõrvu pea alla

(282) Petis valetas mutikesel suud-silmad täis

? Petis ei valetanud mutikesel suud-silmad täis

? Petis ei valetanud mutikesel suid-silmi täis.

Ülalesitatud eitavate lausevariantide kõlbmatlus ei ole mitte üksnes vormilist, vaid ka sisulist laadi. Nagu eelnevast teada, valib eitus lausest ühe sõna, millele rakenduda. Isegi kui eituse fookus ei ole kontrastiivõhuga või mingil muul moel mar-

keeritud, on lauses ikkagi rõhulisemaid ja vähem rõhulisemaid positsioone. Üldiselt ja ka käesoleval juhul on rõhuline lause lõpp. Totaalobjektiga eitav lause on reeglivastane. Seepärast tõlgendatakse teda kontrastiivlausena, ja nagu kontrastiivlause ikka, annab temagi implikatsioone. Näiteks lause (281) totaal-objektiga eitavast variandist tuleneb

(283) Direktor pani kõrvad kuhugi mujale (mitte pea alla). Selline implikatsioon on ilmselt vale. Idiomaatilisel väljendil on terviklik tähendus, mida ei anna sõnade vahel jagada (Rätsep 1978:23). Eitus aga lõhub selle terviku, võtab eitada ainult ühe sõna tähendust.

Peale selle on idiomaatilised väljendid eitavas lauses ka pragmaatiliselt sobimatud, sest eituse seisukohalt on nad liiased. Siin on paralleel fakultatiivsete laienditega. Eituse mõju sfääri vaadeldes me juba märkasime, et eitavas lauses on vabad laiendid õigustatud ainult siis, kui eitus on fokuseeritud neile. Kui piltliku väljendi tähendus isegi jaguneb kuidagi viisi üksikute sõnade vahel nagu lauses (282), siis on deskriptiivne komponent eitavas lauses ikkagi ülearune. Näiteks lause (282) eitamiseks piisab täiesti, kui öelda lihtsalt

(284) Petis ei valetanud mutikesele.

Üldse on nii, et mida deskriptiivsem sõnaühend või verb, seda harvemini teda kasutatakse eitavas lauses (Kiuru 1977:259). Kuigi eesti keele kohta puudub vastav eriuurimus, võib soome keele andmelle tuginedes siiski oletada, et momentaanse ahata- ja frekventiivse tele-liitega verbid (värahtama, karjahtama, võna-

telema, kõnnisklema jt.) on eitavas kontekstis väga haruldased, kui mitte lausa olematud. Siin kehtib nimetatud verbide ja neile vastavate laiemade tähendusega verbide vahel seesama inklusiivsussuhe, millega me kord juba õigustasime partsiaalobjekti ainuvalitsust eitavas lauses. Spetsiaalsema tähendusega verbi jaatus eeldab ka üldisema tähendusega verbi jaatust. Näiteks tuleneb lausest

(285) Kaunitar kõnniskles mööda saali,

ka see, et kõnealusel ajahetkel kaunitar ühtlasi kõndis. Eitus aga pöörab inklusiivsussuhte pahupidi. Seepärast piisab lause

(285) eitamiseks juba lausest

(286) Kaunitar ei kõndinud mööda saali,

millega iseenesest välistatakse võimalus, et ta kõnniskles.

Selline pragmaatiline nõue - piirduda eituse puhul ainult hädavajalike elementide ja hädavajaliku tähendusmahuga - juhib eelkõige suulist suhtlemist. Suulises suhtlemises, dialoogis, kasutatakse üldse hulgaliselt igasuguseid asendavaid sõnu, nii et vahetu vastuväide lausele (285) võib võtta kuju

(287) Ei, ta ei teinud seda.

Asendavate sõnade tarvitamine tagab niisama hästi teksti sidususe kui täielik sõnakordus ja teenib pealegi suhtlemises ökonoomiat (Givón 1975:88). Deskriptiivsete ja muude kitsa tähendusega sõnade kasutamine eitavas lauses peab olema alati pragmaatiliselt motiveeritud.

Eelnevat veel kord kokku võttes: tavaliselt ei allu idiomatilised väljendid eitusele, sest nende eitus põhjustab nii

vormilisi kui ka sisulisi kollisioone. Selliste väljendite tarvitamiseks eitavas kontekstis polegi enamasti põhjust. Siiski peab ette rutates ütlema, et küllalt palju on ka seda laadi fraseologisme, mida saab tarvitada ainult eitavas vormis. Neid me käsitleme järgmises peatükis.

5. EITUS JA DISTRIBUTIIVSED PIIRANGUD

Eelneva arutlusega me jõudsime tõdemuseni, et keeleüksused ei ole jaatuse/eituse suhtes sugugi nii üksikõiksed, kui võiks arvata. Rääkimata otseselt eitust vormistavatest elementidest nagu ei, mitte, -tu jt., on ka mitmed teised elemendid eituse suhtes valivad, eelistades kas jaatavat või eitavat konteksti. Me juba nägime, et paljusid jaatavaid idioome ei ole võimalik kasutada eitavas lauses, neid sealjuures lõhkumata. Samuti on ka hulgaliselt eitavavormilisi idiomaatilisi väljendeid, mida ei saa transformeerida jaatavateks. Idiomaatiliste väljendite puhul on see täiesti arusaadav, sest nad kannavad üht terviklikku tähendust, mis ei ole komponentide tähenduste summa.

Kuid ka üksiksõnad, isegi liited jagunevad jaatuse/eituse seisukohalt kahte leeri, eelistavad kas jaatavat või eitavat ümbrust. Mõnel juhul on piirangud semantilist laadi, näiteks tähenduselt negatiivsed, inherentset eitust sisaldavad adjektiivid rumal, igav jt. ei taha kombineeruda eitava prefiksiga: *ebarumal, *ebaigav. Teinekord on jälle tegemist pragmaatilise piiranguga - mida spetsiaalsema tähendusega verb, seda harvem on vajadust teda eitavas vormis kasutada (tantsisklema jts.). Edaspidi võime veenduda, et sellised kitsendused ei kehti üksnes eituse puhul, vaid on niisuguseidki sõnu, mida ei saa sobitada jaatavasse lausesse.

Siin kehtivad piirangud erinevad ka oma kategoorilisuse astmelt. Mõned sõnad saavad esineda üksnes jaatavas kontekstis

(näit. vaevalt), teised ainult eitavas kontekstis (näit. defektiivne verb parata). Teiste sõnade puhul ei ole distributsioon nii range, jääb rohkem eelistuse tasemele. Siin võime rääkida jaatuselembelistest (afirmopetaalsetest) ja eituselembelistest (negopetaalsetest) sõnadest (Mittwoch 1976:35). Esimesed on tavalised jaatavas lauses, kuigi võivad erandkorras kombineeruda ka eitusega; teised esinevad harilikult eitavas lauses, ehkki ei ole päris sobimatud ka jaatavasse konteksti. Nii jaatuselembeliste kui ka eituselembeliste elementide vahelt jookseb läbi veel üks oluline piir: nende semantiline positiivsus või negatiivsus. Näiteks sõnad vaevu ja juba esinevad mõlemad peamiselt jaatavas kontekstis, kuid vaevu on oma tähenduselt selgesti negatiivne, juba'l pole aga eitusega mingit pistmist.

Vaatleme kõigepealt neid keelendeid, mille esinemus on piiratud peamiselt või ainult e i t a v a ü m b r u s e g a. Nagu lubatud, alustame eitavatest idiomaatilistest väljenditest.

Eesti keeles on suur hulk rahvalikke ütlusi, mis käibivad ainult eitavakujulisena, näit. ei lausunud musta ega valget, ei püsi pudeliski paigal, ei liigu mitte üks närv, pole suu peale kukkunud, ei näe sõrmegi suhu pista, ei liiguta sõrmegi, ei usu oma silmi, ei ole hamba all kuiva kohta, ei pilguta silmagi, ei ole nahkagi silma peale saanud, ei ole õrna aimugi, ei lähe miski hinna eest, ei tea tuhkagi jne., jne. Selliste väljendite muutmisel jaatavaks ei ole enamasti vormilisi takistusi, näit.

(288) Poiss teeb kärbsele liiga

(289) Solvatu lausus musta ja valget,

kuid sellisel kujul ei oma nad enam metafoorset, piltlikku tähendust. Põhjuseks on seesama püsiühendi sisemise struktuuri lõhkumine, millest me oleme juba rääkinud. Mõned eitavad idioomid on siiski kasutatavad ka jaatavas vormis, eriti retoorilistes küsimustes:

(290) Kas lapse suu on siis seinapragu?!

(291) On's ta suu peale kukkunud või!?

Vähem metafoorsetel väljenditel võib teinekord olla ka jaatav variant, näit. pole aimugi - on aimu. Nagu sõnad, nii võivad ka idioomid anda antonüümseid vastandusi: magas nagu kott - pole sõba silma peale saanud, tööd rügama - lulli lööma (Pastuhhova, Timofejev 1971:47). Selline antonüümia ei taandu aga enam nii kergesti puhtale eitusele, sest oma deskriptiivse ja metafoorse tähenduse tõttu ei allu piltlikud väljendid semantilisele komponentanalüüsile. Paraku ei saa siin kasutada ka eitustesti, et uurida implikatsioonide kaudu idioomide omavahelist suhet, sest nagu nägime, rakendub eitus ainult väljendi ühele sõnale, mitte kogu ühendile.

Võib-olla peaks meenutama, et rääkides jaatavate ja eitavate idioomide transformatsiooni võimalusest, me peame kogu aeg silmas kirjakeelt, mitte aga kirjanduskeelt. Ilukirjanduse, eriti luule keelekasutus on ettearvamatu, sest seal on lubatud peaaegu kõik.

Kui silmitseda terasemalt ülalesitatud eitavaid idioome, on kerge märgata, et suurem jagu neist sisaldab rõhutavat liidet -gi~ki. See ei ole juhuslik kokkusattumus, liide -gi~ki on tõe-

poolest eituselembeline element. Selle liitega on varustatud eesti keele eitavad pronoomenid ja adverbid ükski, ialgi, ealeski, sugugi, teragi, ühtigi. Need sõnad saavad esineda üksnes eitavas lauses, jaatavas lauses on nad täiesti keelustatud:

(292) *Ta on ialgi inimesi tapnud

(293) *Salve põhjas oli teragi jahu.

Tõsi küll, ükski võib figureerida ka jaatavas lauses, kuid seal ei ole ta enam pronoomen, vaid numeraal:

(294) Sant tunneb rõõmu ühestki kopikast.

Sellest, et sõnad ükski, ialgi jts. saavad seista ainult eitavas lauses, järeldab H. Rajandi (1967:16; 1977:133), et need on lauses kesksed eituse kandjad ja eitav verbivorm liiane element, mis istutatakse lausesse kongruentsi korras. Oleme siin siiski teisel seisukohal: täisväärtuslikeks eituselementideks seesuguseid pronoomeneid ja adverbe pidada ei saa, sest ilma eitava predikaatverbita nad aktsepteeritavat lauset ei anna. Küll aga võib neid, või õigemini neis sisalduvat liidet -gi~ki käsitleda kui eitusindeksit, mis annab märku, et tõenäoliselt on lause eitav (Paunonen 1978:79). Kõnealuse liite negopetaalsus etendab oma osa ka pronoomenite keegi, miski, mingi, mingisugune ja adverbide kunagi, millalgi juures. Kuigi need sõnad on kahtlenduslikud, on nende esmane tõlgendus eitavas lauses negatiivne, ja seda just tänu liitele -gi~ki: keegi 'mitte keegi', miski 'mitte miski', mingi 'mitte mingi' jne. Seepärast on ka lause

(295) Keegi ei tahtnud surra

esmane ja loomulikum interpretatsioon 'Mitte keegi ei tahtnud

surra' Teine võimalik tõlgendus 'On üks isik, kes ei tahtnud surra' on ikkagi teisejärguline ja natuke punnitatud. (Vt. ka näiteid (65) - (78) ja eituse fokuseerimisega seotud arutlusi sealsamas.)

Liite gi-ki kalduvust saada puhtalt eitavaks liiteks kinnitab ka murdematerjal. Näiteks Kihnu murrakus võib kõnealune liide kanda ainsuse esimeses pöördes süntaktilist eitust ka iseisvalt, muude eituselementide abita (Sang 1975:160). Samasugust tendentsi on märgata mujalgi Saarte murdes, kus esimese pöörde lõpp on kadunud.

Kui eitaval adverbil või pronoomenil on gi-liiteta paariline, siis ei ole selle esinemus piiratud jaatava ümbrusega, vaid ta käibib vabalt nii jaatavas kui ka eitavas lauses:

(296) Üks on (ei ole) laupäeval saunas käinud

(297) Kuhu sa eales lähed (ei lähe), ikka päritakse sult aru.

Viimane lausetüüp on küll natuke eripärane, aga sellest hiljem (vt. lk. 140).

Puhtalt eitavatest adverbidest on veel mainimata ühti, mis on omane eeskätt kõnekeelele ja funktsioneerib kogu lauset laiendava rõhuelelemendina:

(298) Ei ta anna sulle raha ühti.

Kui vaadata täistähenduslikke sõnu, siis eesti keeles on mitmeid verbe, mis leiavad kasutamist peamiselt eitavas kontekstis. Need on parata, kõssama, iitsatama, tarvitsema, tasuma, makama, pruukima, viitsima, passima, sõandama, sündima ja ilmselt veel mitmed teised.

Kuigi defektiivsel verbil parata on eitavas lauses kasutatava vormi kõrval ka teine vorm paraku, on see juba kas täiesti adverbistunud või tuleb ta esile üksnes kinnisühendis "Jumal paraku". Eitavas vormis käibib kõnealune verb ühendites pole parata, ei saa parata, ei või parata:

(299) Tema, vaeseke, ei või sinna midagi parata.

Retoorilise küsimuse puhul on parata kasutatav ka jaatavavormilises lauses:

(300) Mis võin mina sinna parata, et vihma sajab!?

Verb kõssama on ilmselt nii negopetaalne, et on isegi ŐS-is varustatud eraldi eitavavormilise näitega:

(301) Ta ei kõssanudki selle peale.

On tõesti peaaegu võimatu leida konteksti, kus saaks vastavat verbi jaatavas vormis kasutada. Arvesse ei tule näiteks lause

(302) Oled sa oma õnnetusest juba kellelegi kõssanud?
 sest küsimustes ja kõrvallausetes toimub juba iseenesest eituse neutraliseerumine (vt. lk. 135). Tavalises jaatavas lauses on kõssama pöördelised vormid igatahes võrdlemisi kummalised:

(303) ? Sekretär juba kõssas mulle teie murest.

Samasuguste esinemistingimustega on ka tähenduselt lähedane verb iitsatama.

Eituselembelised, aga ehk väiksemal määral on verbid pruukima ja tarvitsema. Jaatavais lihtlauseis neid tavaliselt ei kasutata:

(304) *Villul pruugib täna peole minna

(305) *Haigel tarvitseb korralikult rohtu võtta.

Küll on nad aga loomulikud ja kasutatavad introduktiivsetes osalausetes koos sõnadega vaid, ainult:

(306) Sul tarvitseb ainult kohale ilmuda, seal kannavad
juba teised sinu eest hoolt

(307) Emal pruugib vaid vits võtta, kui laps juba karjuma
pistab.

Siiski on kõige harilikum kontekst nimetatud sõnade jaoks eitav lause:

(308) Sul ei pruugi muretseda

(309) Meistril ei tarvitse oma kätetööd häbeneda.

Teiste negopetaalsete verbide viitsima, passima, sündima, maksma, tasuma, sõandama kohta pole meil palju uut lisada. Kõik nad eelistavad eitavat vormi, üks rohkem, teine vähem. Mingi saageduserinevus peaks ilmnema ka isikute ja aegade lõikes. Kui kõnealuseid sõnu jaatavas lauses kasutataksegi, siis põhiliselt indikatiivi ja konditsionaali olevikus (Kiuru 1977:239). Minevikuvormides paistavad nad olevat jaatavas kontekstis haruldasemad, sest nad ei kirjelda tegevust, vaid seletavad seda, miks ühest või teisest tegevusest loobutakse:

(310) ? Ma olen viitsinud poes käia

(311) Ma ei ole viitsinud poes käia.

Negopetaalsus on statistiline nähtus. Selleks, et siin midagi kindlat väita, on vaja ulatuslikku lausekorpust. Ainult ilukirjandusest ja tarbetekstidest esinduslikku materjali kokku ei saa, sest tundub, et selles punktis on kõnekeele ja kirjaliku pruugi vahel üsnagi suured erinevused. Negopetaalsus on omane esmajoones kõnekeelele. Näiteks verbide tarvitsema, sõandama

jaatavaid vorme tarvitatakse peamiselt kirjas. See on ka üsnagi mõistetav, sest jaataval kujul esinevad need verbid enamasti kõrvallausestes ja hüpotahtiline lausestus on just kirjaliku keelekasutuse tunnus. Suulises suhtlemises aetakse läbi rohkem lihtlausetega.

Loomulikult on ka teistpidise distributsiooniga verbe, mis esinevad vaid valdavalt jaatavas kontekstis. Need on esmajoones kitsa deskriptiivse tähendusega sõnad, mida ei ole tarvidust eitava ühenduses kasutada, sest laiemal tähendusega verb täidab seda funktsiooni paremini. Siiski ei ole teada ühtki niisugust verbi, mida tarvitataks ainult jaatavas vormis. Küll on aga ad-
verbe, mis on eitava lauses välistatud. Võtamegi järgnevalt ette need sõnad, mis esinevad eesti keeles põhiliselt või ainult
j a a t a v a s ü m b r u s e s

Üks kindlamaid seda laadi sõnu on adverb vaevalt, mida saab kasutada üksnes jaatavas lauses.

(312) Vaevalt ta selle masina ise välja mõtles

(313) *Vaevalt ta ei jäta sõpru hätta

Adverb vaevalt sisaldab inherentset eitust. Tema tähendust võiks analüüsida kui 'tõenäoliselt ei'. Seepärast on teda ja teisi temasuguseid adverbide nimetatud negatiivseteks preverbaalseteks adverbideks (Klima 1964:261) või puudulikeks eituselementideks (Partee 1973:233). Lause (312) on sünonüümne eitivavormilise lausega

(314) Tõenäoliselt ei mõelnud ta seda masinat ise välja.

Adverbil vaevalt on veel teinegi tähendus - 'äsjä, alles',

kuid selgi juhul nõuab ta järjekindlalt jaatavat konteksti:

(315) Vaevalt jõudis ta anne õitsele puhkeda, kui see juba
lähmatati.

Kuigi kõnealune eitav adverb on eitavas lauses ebagrammatiline, leidub siiski näiteid, kus see ebagrammatilisus nii teravalt silma ei torka. Nõnda ei tundu lause

(316) ? Vaevalt ei ole te kunagi patustanud
nii vastuvõetamatu kui lause (313).

Enam-vähem samasuguse distributsiooniga on ka negatiivsed adverbid vaevu ja hädapärast:

(317) Koljat mahtus vaevu templivärvast sisse

(318) Hädapärast jõuame ka õhtuse rongi peale.

Nende adverbide negatiivne iseloom ei ole enam nii ilmne, kuigi kummagi tähenduskirjes on ühine eitav komponent 'peaaegu ei'

Adverbid vaevu ja hädapärast ei muuda lauset sisult eitavaks, vaid lisavad üksnes modaalse tähenduse. Kui vastav modaalne element kõrvale jätta, siis taandub lause (317) jaatavale lausele

(319) Koljat mahtus templivärvast sisse,
mitte aga eitavale lausele

(320) Koljat ei mahtunud templivärvast sisse.

Nagu näha, tähendab 'peaaegu ei' negatsiooni vaatevinklist sedasama mis 'siiski jaa' Antonüümsed paarid vaevu - vabalt, hädapärast - lahedalt modifitseerivad lause tähendust umbes niisamuti, nagu osised vaene - rikas modifitseerivad liitsõna tähendust vastanduses valguvaene - valgurikas. Sellele, miks adverbide vaevu, hädapärast ei saa kasutada eitavas lauses, tuleb seletust

otsida pragmaatikast, mitte nende sõnade semantikast.

Ingliskeelses kirjanduses (näit. Klima 1964:262; Smith 1975: 38-42) on negatiivsete adverbidena käsitletud ka sõnu seldom, rarely, scarcely, barely. Oma distributsioonilt on ka nende eesti vasted harva, paljalt, napilt jaatuslembelised, ehkki mitte sel määral nagu vastavad inglise sõnad. Adverbid harva, paljalt, napilt esinevad peamiselt jaatavas kontekstis:

(321) Vanadekodus käib harva külalisi

(322) Sa nägid palju viirastusi

(323) Lendur oleks napilt oma elust ilma jäänud.

Kontrastiivõhuliseks sobib harva ka eitavasse konteksti, kutsudes esile implikatsioone:

(324) Harva siin maal küll ei saja → Siin sajab sageli.

Adverbiga napilt on keerulisemad lood, ka jaatavas lauses võib ta osutada sobimatuks. Nimelt on tal tugev pragmaatiline tagapõhi. Tähendades 'peaaegu ei', nagu adverbid vaevu ja hädapärast, on ta otseselt orienteeritud normile, "tegelikule keskmisele". Seetõttu ei ole päriselt vastuvõetav lause

(325) Poeet elas napilt saja-aastaseks.

Samasugune pragmaatiline determineeritus valitseb adverbide ainult ja üksnes puhul, kuid need meid siin ei huvita, sest nad on käibel nii jaatavas kui ka eitavas kontekstis.

See, mida me siin nimetame sõnade jaatavaks või eitavaks distributsiooniks, on teistpidi vaadates nende markeeritus sünktaatilise eituse suhtes. Samal ajal on nad sisulise eituse suhtes üsna indiferentsed. Näiteks võib adverb napilt vabalt figu-

reerida jaatavavormilises lauses

(326) Ta oleks napilt tulemata jäänud,

kuid on sobimatu samatähenduslikku eitavavormilisse lausesse

(327) *Ta ei oleks napilt tulnud.

Mis puutub vaadeldavate adverbide tähenduslikku külge, siis sisaldavad nad kõik mingil määral inherentset eitust. Kuid üksnes vaevalt on neist tõeline eituselement, mis võib kanda ka lause eitust. Siiski ei saa teda koopteerida eesti keele põhiliste eituselementide hulka, sest ta ei sobi meie morfosüntaktilise eituse süsteemi, kombineerudes jaatava pöördelõpulise predikaatverbiga. Ka ei ole loota, et ta aja jooksul grammatikaliseeruks - kaotaks täielikult oma leksikaalse tähenduse ja jääks väljendama üksnes eitust, nagu on juhtunud adverbiga ühti -, sest grammatikaliseerumine käib siin ikkagi läbi eitavavormilise lause.

Eesti keeles on üks degenerant, modaalverb eks, mis oma distributsiooni poolest vastab täielikult eituselemendile esitatavatele nõuetele. Keeleajalooliselt ongi eks eitussõna kontaminatsioon küsipartikliga, kuid tänaseks päevaks on ta oma eitava tähenduse täielikult minetanud. Ta paikneb alati lause algul ja tingib pöördelõputa predikaatverbi nagu ehtne eituselement:

(328) Eks nad ise tea paremini

(329) Eks sa saaks ka omal jõul hakkama.

Modaaladverbi eks abil moodustatakse ka jaatavate lausete küsiriipats (tag question), näiteks

(330) Tüdruk on nüüd õnnelik, eks ole?

(331) Eks ole, Miina on viimasel ajal kosunud?

Eitavate lausete puhul täidab seda ülesannet ega, mis on oma eitava tähenduse osaliselt säilitanud:

(332) Süütud ei pea ju kannatama, ega ju?

Konjunktsioonina on ega hakanud minetama oma eitavat tähendust, sest tema puhul kasutatakse juba paralleelselt nii puhta verbi-tüvega kui ka ei läbi dubleeritud variante:

(333) Ants ei lahkunud ega mõelnudki lahkuda

(334) Ants ei lahkunud ega ei mõelnudki lahkuda.

Ega-küsimustes on topelteitus juba üsna jõudsasti üldistunud, nii et ilma ei-ta variant hakkab tunduma kergelt arhailine:

(335) Ega te ometi ei taha minust pilti teha?

(336) Ega te ometi taha minust pilti teha?

Seni vaadeldud sõnad (välja arvatud eks) sisaldasid kõik mingil määral inherentset eitust. Kuid on veel terve rida tähenduselt neutraalseid sõnu, mis sellegipoolest ei saa esineda eitavas lauses. Siia kuuluvad umbkaudset määra väljendavad adverbid ja noomenid umbes, märksa, võrdlemisi, suhteliselt, peaaegu, vähemalt, rida, mõni jt. Nii ei ole aktsepteeritavad laused

(337) *Maanteeni ei ole siit umbes sada meetrit

(338) *Ädikas ei ole märksa kangem kui sinep

(339) *Õpetlane ei ole välismaal võrdlemisi tuntud

(340) *Lahendus ei ole suhteliselt lihtne

Kõik need sõnad moodustavad semantiliselt ühtse rühma (Padutševa 1974:158), kuid asi pole praegu selles. Mängus on jällegi pragmaatilised kaalutlused. Ilmselt on siin tegu juba tuttava inklusiivsussuhtega, mis eituse toimetel pöördub. Selgemalt fikseerima-

ta fookuse korral haarab eitus tervet sõnaühendit, kus kõnealusel sõnad omamoodi täpsustavad põhisõna. Eituse puhul pole nendel täpsustustel enam mõtet, sest eitades lihtsat eitatakse ühtlasi ka suhteliselt lihtsat, eitades kõiki linde eitatakse ühtlasi peaaegu kõiki linde. Iseasi on see, kui eitus on fookseeritud ühele sõnale. Sel juhul on vaadeldavad laused täiesti aktsepteeritavad kontrastiivlaused:

(341) Maanteeni ei ole umbes sada meetrit (vaid täpselt sada meetrit)

(342) Maanteeni ei ole umbes sada meetrit (vaid umbes kaks-sada meetrit)

(343) Maanteeni ei ole umbes sada meetrit (vaid umbes sada jardi).

Sama argumentatsioon kehtib üldjoontes ka eespool käsitletud adverbide vaevu, hädapärast, napilt ja paljalt puhul. Neid on küll raskem, aga sugugi mitte võimatu eituse fookusesse seada:

(344) Siin ei ole paljalt kolm kopikat → Siin on tervelt kolm kopikat.

Väga huvitavat analüüsijamaterjali pakuvad adverbid juba, alles, enam ja veel. Kaks esimest saavad figureerida ainult jaatavas lauses

(345) *Imelaps ei oska juba viiulit mängida

(346) *Suvi ei ole alles kaugel,

enam piirdub aga üksnes eitava kontekstiga

(347) *Meri enam kohiseb.

Adverb veel ei hooli lause vormist, ta võib esineda nii jaata-

tavas kui ka eitavas lauses.

Kõigile nimetatud adverbidele on ühine see, et nad eeldavad muutusi predikaatverbiga tähistatud tegevuse või protsessi kulus, või siis seisundivahetust, kui predikaat märgib mingit seisundit. Tegelikult ei sea see predikaatverbi valikule mingeid piiramisi. Isegi lausele

(348) Mateeria on alles igavene

võib leida rahuldava tõlgenduse, kui seda ütleb näiteks irooniline filosoofiaprofessor eksamil vassivale üliõpilasele.

Nende nelja adverbi tähenduslikud ja presupositsioonilised erinevused seisnevad järgnevas. Adverb juba märgib seisundimuutust, mis toimub kõneleja meelest enne ootuspärast aega:

(349) Külalised on juba üleval.

alles tähendab seda, et mingi tegevus või seisundimuutus ei ole aset leidnud, kuigi ootuspärane hetk, millal ta pidi aset leidma, on juba möödas:

(350) Külalised on alles üleval.

Adverb enam konstateerib lihtsalt, et mingi tegevus on toimunud või seisundimuutus aset leidnud, andmata sealjuures märku, kas see sündis kõneleja arust õigeaegselt või mitte:

(351) Külalised ei ole enam üleval.

Adverb veel, mis teatavasti saab figureerida nii jaatavas kui ka eitavas kontekstis, tähendab jaatuse korral sedasama mis alles. Vahet on ehk ainult niipalju, et veel ei ilmuta nõnda selgelt kõneleja hoiakut kui tema paariline alles. Ka eitavas lauses ei näita veel kõneleja suhtumist asjade käiku, teatab üksnes, et

saabuv sündmus või seisundivahetus ei ole aset leidnud:

(352) Külalised ei ole veel üleval.

Kõneleja ootused ei ole kirjeldatavad lingvistika termineis. Pealegi võib ka vastavate sõnade sisu kontekstist sõltuvalt mingil määral varieeruda (Doherty 1973:154-177). Oluline erinevus on selles, kas predikaatverbiga tähistatav tegevus või protsess on pöörduv või pöördumatu. Toodud näidetes oli tegemist pöörduva, tsüklilise tegevusega: magamine ja ärkvelolek vahelduvad inimese elus enam-vähem korrapäraselt. Kui aga mingid muutused on ainult ühesuunalised, siis asetab see kõnealuste sõnade kasutamisele omapoolsed piirangud, vrd.

(353) Peeter on juba täiskasvanu   *Peeter on juba laps

(354) *Peeter on alles täiskasvanu   Peeter on alles laps

(355) *Peeter ei ole enam täiskasvanu   Peeter ei ole
enam laps

(356) Peeter ei ole veel täiskasvanu   *Peeter ei ole
veel laps

(357) *Peeter on veel täiskasvanu   Peeter on veel laps.

Kuivõrd kõnealuste adverbide kasutamine sõltub keelevälistest pragmaatilistest asjaoludest, demonstreerib ilmekalt ka järgmine lausepaar:

(358) *Nelly on juba noor

(359) Kuu on juba noor.

Kuigi juba ja alles on keelustatud eitavas lauses ja enam jaatavas lauses, võivad nad küsimuste puhul sellest keelust üle astuda:

(360) Kas vanamees ei ole juba surnud?

(361) Kas pruut tahabki enam napsu?

Küsimused (360) ja (361) sisaldavad selgeid presumptsioone, küsi- ja vastupidiseid oletusi neile propositsioonidele, mis ta küsimuseks vormib. Küsimuses toimub üldse eituse neutraliseerumine, aga neid probleeme käsitleme juba järgmises peatükis.

Selle peatüki kokkuvõtteks võime öelda, et sõnade jaatav/eitav distributsioon tuleb muidugi kõigepealt nende tähendusest, aga samavõrra ka nende pragmaatilisest taustast.

6. EITUSE NEUTRALISEERUMINE NING SISU JA VORMI LAHKNEVUSED

Käesolevas peatükis jääb meil veel vaadelda probleeme, mis on seotud n.-ö. eituse sekundaarsete funktsioonidega. Meenutagem siin, et eituse põhitähenduseks ja peamiseks funktsiooniks on vestluspartneri ütluse või arvamuse kummutamine. Kuid eitust ei kasutata sugugi ainult selleks, et mingit väidet või arvamust valeks tunnistada. Eitav lausevorm võib kanda tegelikult jaatavat sisu, olla näiteks viisakuse teenistuses. Sel juhul peab ta mahendama käsku või palvet ja on enamasti vormistatud konditsionaalselt:

(362) Kas te ei lubaks mind läbi!?

Teiselt poolt kasutatakse eitust ka selleks, et anda lausele tugevamat rõhku, teha ta ekspressiivsemaks:

(363) Kes ei tahaks õnnelik olla!

Mõlemal juhul on tegemist eituse neutraliseerumisega. Kuigi laused (362) ja (363) on vormilt eitavad, ei sisalda need endas enam semantilist eitust. Küsimus ei väljenda otsustust (Šendels 1959:135) ja on seetõttu jaatuse/eituse suhtes indiferentne. Siiski on see üksnes loogika seisukohalt nii. Vormist sõltuvalt kannavad küsimused erinevaid presumpsioone, väljendavad küsija oletusi küsitava kohta. Ka puhtsemantilisest aspektist on küsimuse sisu vormist sõltumatu üksnes üldküsimuse (kas-küsimuse) puhul, eriküsimuse korral määrab vorm otseselt küsimuse tähenduse.

Peale küsilausele leiab eituse neutraliseerumine aset ka mõnedes kindlat tüüpi kõrvallausetes, nagu me oleme juba siin-seal

vihjanud.

Eituse neutraliseerumise juures huvitavad meid sisuliste küsimuste kõrval ka vormiprobleemid, eriti see, kas tähenduse neutraliseerumine tühistab või ei tühista eitusest tulenevaid kongruentsinõuded. Kas sellistes eituslausetes kehtib veel subjekti ja objekti reeglistik?

Ülal loetletud juhtumid on kõik niisugused, kus lause eitav vorm on paaris tema jaatava sisuga. Selle kõrval on aga sagedased ka vastupidised näited, kus jaatavavormiline lause väljendab tegelikult eitavat sisu. Peamiselt on need retoorilised küsimused ja hüüatused.

Asumegi nüüd lähemalt uurima nimetatud probleeme ja vaatleme kõigepealt küsilauseid, kust eituse neutraliseerumine saabki alguse.

Nagu öeldud, on üldküsimustel kaks semantiliselt võrdväärset varianti, jaatav ja eitav. Küsimuse sisu ei sõltu siin vormist. Nii näiteks nõutavad jaatav lause (364) ja eitav lause (365) andmeid ühe ja sama sündmuse kohta:

(364) Kas rong on saabunud?

(365) Kas rong ei ole saabunud?

Siiski ei ole need laused oma kasutusväärtuselt päris ühesugused, Nad erinevad presumptsioonilt, s. t. selle poolest, milliseid oletusi on kõneleja oma küsimusse kätkenud ja mida kuulaja sellest küsimusest välja loeb (Katz 1972:428). Jaatavavormiline küsimus on puhas küsimus ega sisalda mingeid oletusi. Presumptsioone kannab ainult eitav küsimus.

ne kannab ainult eitav küsimus. Sõnastades oma küsimuse nii nagu (365), reedab kõneleja eitava vormi valikuga käesoleval juhul, et tema andmeil ei ole rong veel saabunud.

Ülalesitatud näidetes ei ole jaatavavormilise ja eitavavormilise küsimuse erinevus ehk kuigi ilmekas. Ilmekaks muutub ta nn. dubitatiivsete küsimuste puhul (Kržikova 1969:193), kus vastus on küsimuse enda sõnastusega juba arglikul kombel ette antud:

(366) Kas mitte kassiiir ei kõrvaldanud raha?

Kui seada siia kõrvale vastav jaatavavormiline küsimus

(367) Kas kassiiir kõrvaldas raha?

siis on kohe näha, et vaatamata küsivale vormile on lause (366) sisuliselt rohkem kahtlev väide kui küsimus.

Väikese kõrvalpõike korras mainigem, et ühe või teise lause presumptiivsus ei sõltu üksnes tema süntaktilisest vormist. Sama osa, mis süntaktiline eitus võib etendada ka küsimuses sisalduv leksikaalne, inherentne eitus. Nii kannab näiteks lause

(368) Kas te olete haige?

samasuguseid presumptsioone nagu lause

(369) Kas te ei ole terve?

kus presumptiivsus tuleneb eeskätt küsimuse eitavast vormist.

Vastandus terve - haige on üldse keeruline juhtum, sest tervise kohta käiv küsimus sisaldab iseenesest juba mingeid oletusi. Presumptiooni kannab ka jaatavavormiline

(370) Kas te olete (ikka) terve?

Oletustest võib see küsimus vaba olla üksnes siis, kui ta esitatakse arstlikus komisjonis.

Eitavate kas-küsimustega on oma presumptiivselt jõult võrreldavad ega-küsimused. Ainult et siin on oletuslik moment vastupidine. Näiteks lause

(371) Ega sa koju ei lähe?

väljendab kõnelejas tekkinud aimdust, et kõnetatu on minemas koju. Samuti eeldab küsimus

(372) Ega te mind ei oota?

kõneleja kahtlust, et oodatakse just teda. Niisugustele küsimustele on võimalik anda mitmeid nüansse. Ilmselt mängib siin kaasa intonatsioon, ja üldse on nende kontekstiline tingitus nii keeruline, et vaevalt õnnestub seda ammendavalt kirjeldada.

Nagu kõigest sellest selgub, ei ole ka üldküsimuste puhul nende vorm päris tähenduseta ja tähtsusetu. Vähemalt pragmaatika vaatepunktist ei saa eitavat küsimust jaatavaga võrdsustada.

Semantika vaatepunktist jälle ei saa jaatavavormilist küsimust kuidagi eitavavormilisele vastandada. Seda ei saa ka loogika seisukohast, sest küsimusel puudub tõeväärtus. Seetõttu on põhjust rääkida eituse tähenduslikust neutraliseerumisest ja vaa- delda presumptsiooni eituse reministsentsina. Ka funktsionaalselt on eituse siin paljudel juhtudel samane jaatusega, nagu me peat- selt võime veenduda.

Eesti keeles (nagu ilmselt ka enamikus indo-euroopa keeltes) on olemas viisakuseitus, mis on tarvitusel eitavavormiliste küsi- muste kujul:

(373) Kas te ei ulataks mulle soola?

(374) Kas te ei lubaks mul vaadata?

Sisuliselt ei ole siin tegemist ei eituse ega küsimusega. On lihtsalt peenem komme rüütada oma palve eitavasse vormi ja anda talle sellega mahedam varjund. Enamasti on sel puhul nõutav ka konditsionaal. Näiteks lause

(375) Kas te ei võiks istuda?

on viisakas palve istet võtta. Seevastu lauset

(376) Kas te ei või istuda?

võib adressaat tõlgendada kui irvitamist tema kehaliste hädade üle.

Kui tahetakse sõnastada etiketile vastavat küsimust, siis kasutatakse selleks tavaliselt ega-vormi:

(377) Ega teil juhuslikult külm ei ole?

(378) Ega te ei soovi torti?

Sellistele küsimustele vastates ei võeta arvesse neis sisalduvat eitust. Lühivastus on samasugune nagu vormilt jaatavalegi küsimusele: kui kõnetatu soovib torti, siis kostab ta "Jah, palun". kui aga ei soovi, siis "Tänan, ei".

Eituse sekundaarsete ülesannete hulka kuulub ka ekspressiivsuse ja tunderõhu andmine mitmesugustele hüüatustele ja retoorilistele küsimustele:

(379) Kas ma ei ole sind hoiatanud!?

(380) Kas pole tore!?

Siin ei piirdu eituse tähenduslik neutralisatsioon üldküsimustega, vaid sama moodi leiab see aset ka eriküsimustes:

(381) Mida sa veel ei taha!

(382) Kellel siis raha tarvis ei ole!

Selline viis väljendada vormilise eituse kaudu rõhutatud jaatust on omane väga paljudele keeltele (Jespersen 1925:337).

Kui siiamani vaadeldud juhtudel oli eitusel lauses siiski veel mingi sisuline funktsioon, olgugi sekundaarne, siis võib tuua näiteid, kus tal puudub igasugune ülesanne. Täielik eituse neutralisatsioon toimub kuni-kõrvallausetes:

(383) Töölised streigivad, kuni administratsioon pole rahul-
danud nende nõudmisi

(384) Töölised streigivad, kuni administratsioon on rahul-
danud nende nõudmised.

Siin ei ole lausete (383) ja (384) vahel mingit sisulist erinevust. Arvatavasti tulenevad sõnastuslikud paralleelvõimalused sellest, et adverbil kuni on kaks tõlgendust: teda võib käsitada kui ajalõiku mingi teatava hetkeni või kui selle ajalõigu otspunkti, kriitilist hetke ennast. Eesti keeles on selliste lausete kasutamine suhteliselt piiratud, hoopis avaramad võimalused on vene keeles, kus НОКА ja НОКА НЕ figureerivad täiesti võrdõiguslike rivaalidena (Křizkova 1969:192; Ljapon 1979:209).

Teine lausetüüp, kus eitus on täielikult neutraliseerunud ega kannu mingeid sisulisi nüansse, on kontsessiivlaused:

(385) Mida sa ülemusest ka ei arva, käsu pead ikka täitma

(386) Mida sa ka ülemusest arvad, käsu pead ikka täitma.

Sageli kasutatakse sellistes lausetes adverbe iiar, eales ja iganes, sõltumata sellest, kas lause on vormilt jaatav või eitav. Praktiliselt ongi kontsessiivlaused ainuke koht, kus neid adverbe tänapäeva eesti keeles veel aktiivselt tarvitatakse:

(387) Veresüüd kannad sa igavesti oma hingel, kuhu su jalg
sind ka eales viib

(388) Veresüüd kannad sa igavesti oma hingel, kuhu su jalg
sind ka eales ei vii.

Niisugustel kontsessiivlausetel on analooge nii saksa kui ka vene keeles ja on väga tõenäoline, et see lausemall on eesti keeles laenulist päritolu.

Kui nüüd siirduda vormiküsimuste juurde, siis näeme, et eituse sisuline neutraliseerumine avaldab mõju ka vormitasandil. Nii on neutralisatsiooni läbi lõdvenenud kongruentsinõuded, mis eitus esitab subjektile ja objektile. Et objektireeglid on eesti keeles selgepiirilisemad kui subjekti omad, siis piirdume järgnevates näidetes üksnes objektiga. Kõik öeldu maksab sama hästi ka subjekti puhul.

Dubitatiivsetes küsimustes, mis sisaldavad varjatud väidet, on eituse neutralisatsioon andnud vabaks mõlemad objektivariandid. Vastuvõetav on nii partsiaalobjektiga lause

(389) Kas mitte mina ei kinkinud sulle jalgratast?

kui ka totaalobjektiga lause

(390) Kas mitte mina ei kinkinud sulle jalgratta?

Samasugune lugu on eitavavormiliste viisakusküsimustega. Valeks ei saa tunnistada kumbagi varianti, ehkki isikuti võib nende aktsepteeritavus mõnel määral varieeruda, üks eelistab partsiaalset, teine totaalset objekti:

(391) Kas te ei ulataks mulle ahjuroobi?

(392) Kas te ei ulataks mulle ahjuroopi?

Selgesti püsivad objektireeglid ega-küsimustes, mis on erinevalt eelnevatest ka oma sisult ja funktsioonilt tõelised küsimused:

(393) Ega teie ei leidnud minu prille?

(394) *Ega teie ei leidnud minu prillid?

Samuti ei ole märgata mingit kongruentsi nõrgenemist neis kõrvallausetes, kus eituse on muidu sisuliselt samaväärne jaatusega, vrd. näiteid (383) ja (384).

Nagu esitatud kõrvutustest selgub, kaasneb eituse tähendusliku neutraliseerumisega vormiline neutraliseerumine ainult neil juhtudel, kus väliselt eitav küsimus sisaldab endas varjatult jaatavat väidet.

Peale otseste kongruentsinõuete, mis puudutavad subjekti ja objekti, seab eituse piirid ka mitmete sõnade esinemusele. Neid eitavas lauses keelustatud ehk afirmopetaalseid sõnu me käsitlesime eelmises peatükis. Nüüd on põhjust küsida, kas eituse neutraliseerumisega ei kaota oma jõudu needki keelud.

Adverbidele vaevalt, vaevu, hädapärast, napilt ei lähe eituse neutraliseerumine mingil määral korda, sest nad ei sobi neutraliseerivasse küsilauseks. Küll aga annab neutralisatsioon suurema vabaduse umbkaudsete adverbide võrdlemisi, umbes, suhteliselt jts. kasutamiseks. Nii on viisaka pöördumise või dubitatiivse küsimusena täiesti aktsepteeritavad laused

(395) Kas ta ei ole mitte suhteliselt noor?

(396) Kas maanteeni ei olegi siit umbes sada meetrit?

Samuti nagu umbkaudsust väljendavad adverbid, olid eitavas lauses keelustatud ka adverbid juba ja alles. Eituse neutraliseerumine

vabastab nad selle keelu alt:

(397) Kas lennuk juba ei maandunudki?

(398) Kas ei näinud ma Maalit alles eile?

Kui neutraliseerumine teeb võimalikuks afirmopetaalsete sõnade esinemise eitavas lauses, siis on täiesti loomulik, et ta ühtlasi välistab negopetaalsete sõnade kasutamise. Nõnda ei saa eitava distributsiooniga enam figureerida eitavas küsilauses, mis on mõeldud viisaka pöördumisena:

(399) *Kas te ei võtaks enam torti?

Siit võime näha, et afirmopetaalsus ja negopetaalsus pole orienteeritud üksnes aluse süntaktilisele vormile, vaid arvestavad teataval määral ka lause aktuaalset tähendust.

Lause vormi ja sisu lahknevused võivad olla ka teistpidised, nii et väliselt jaatav lause sisaldab endas tegelikult eitavat väidet. Selgi puhul on tihti kasutusel retooriline küsimus:

(400) Kas hea laps käitub niimoodi!?

(401) Kas siis masin võib midagi tunda!?

Küsimusevorm ei ole sugugi kohustuslik, sama osa täidavad ka iga-sugused hüüdlauseid ja isegi perifrastilised vahendid:

(402) Ah et mina valetan!

(403) Palju ta küll teab meie elust!

Nagu analoogiliste eitavavormiliste lausete puhul, nii domineerib ka siin sisu vormi üle. Me juba nägime, et taolistel juhtudel on lubatav isegi eitavate idiomaatiliste väljendite muutmine jaatavaks (vt. lauseid (290) ja (291)). Samuti kehtestab implitsiitne eitus osaliselt need vormilised piirangud, mis kehtivad

süntaktilise eituse korral. Näiteks on siin lubatud täita eitava lause objektireegleid. Mõnel juhul on partsiaalobjekt mitte ainult lubatud, vaid isegi eelistatav:

(404) Kas ta ongi seda raamatut võtnud?

(405) Kas ta jõuabki endale autot muretseda?

Ühelt poolt on partsiaalobjekt siin kongruentsinähtus, lause kahtleva või eitava sisu tulemus. Teiselt poolt aitab ta ise seda kahtlevat või eitavat tähendust vormistada, annab märku, et sisu poolest ei ole tegemist mitte jaatava, vaid eitava lausega.

Samuti käituvad adverbid juba, alles ja enam retoorilise jaatuse puhul nii, nagu oleks tegemist eitusega; afirmopetaalsed juba ja alles on keelatud, negopetaalne enam lubatud:

(406) *Kas tema üldse mõtlebki juba teiste peale?

(407) *Kas rong üldse ongi alles saabunud?

(408) Kas ta ongi enam noor?

Kõigil käsitletud juhtudel, nii eitavate kui ka jaatavate küsimuste puhul, on väga tähtis osa etendada rõhul, intonatsioonil ja muudel prosoodilistel vahenditel. Seepärast kasutatakse asjaomaseid lauseid peamiselt just kõnes.

Käesoleva peatüki lõpetuseks võime nentida järgmist. Eitavad ja jaatavad üldküsimused on küll semantika vaatepunktist võrdväärsed, kuid ei ole seda pragmaatiliselt. Eitav küsimus kannab alati mingeid presumptsioone, väljendab kaudselt kõneleja oletusi küsitava kohta. Kui küsimusel ei ole muud ülesannet kui informatsiooni nõutamine, siis säilivad eitava küsimuse korral kõik eitusele omased reksiooninõuded ja leksikaalsed piirangud.

Teistsugune olukord valitseb siis, kui on tegemist retoorilise küsimusega. Eitavalt vormistatud küsimus võib sel juhul tähendada viisakat palvet või ekspressiivsust taotlevat jaatavat väidet. Sel juhul ei ole kohustuslik kinni pidada eitava lause subjekti- ja objektireeglistikust, vaid võib kasutada ka jaatavale lausele omaast subjekti ja objekti. See ei kehti ega-küsimuste puhul, mis on ikkagi eelkõige küsimused.

Eitavavormiliste retooriliste küsimuste ja pöördumiste korral langevad ära ka distributsioonilised piirangud, mis muidu eitusaluses maksavad. Nii võib siin tarvitada umbkaudseid ad-
verbe suhteliselt, võrdlemisi, märksa jts. ning adverbe juba ja alleg. Samas astub jõusse jaatavale lausele omane kitsendus, mis välistab negopetaalsete sõnade kasutamise.

Vastupidist pilti pakuvad need juhtumid, kus jaatavalt vormistatud retooriline küsimus kannab endas sisulist eitust. Selliste lausete puhul juhindub kõneleja enamasti eitava lause subjekti- ja objektireeglistikust. Ka on siin lubatud nende negopetaalsete sõnade tarvitamine, mis saavad esineda küsilauses (näit. enam).

Täielik eituse neutraliseerumine leiab aset teatavat tüüpi kõrvallausetes. Need on kuni- laused ja kontsessiivsed laused, millel on nii jaatav kui ka eitav variant. Siin on neutraliseerumine küll täielik, aga see puudutab ainult tähendust, sest jaatuse ja eituse vorminõuded säilitavad oma tavalise jõu.

Vaatlusalune piirkond on võrdlemisi hajus, sest prosoodiliste vahenditega saab anda lausele palju erinevaid nüansse. Ka on

siin mängus mingeid pragmaatilisi seiku, millele lingvistika hammas veel hästi peale ei hakka. Seepärast ei saa kõnealuses regloonis sõnastada sajabrotsendiliselt kehtivaid reegleid, võib vaid rääkida ainult mingitest üldtendentsidest. Kuna siin valitseb suhteline vabadus kriteeriumide valikul - kas juhinduda lause sisust või vormist -, siis pääseb tihti maksvusele kõneleja muredetaust. See kehtib eelkõige subjekti ja objekti vormistamisel, kus eesti mured pakuvad küllaltki kirevat pilti.

Enamasti prevaleerib vaadeldavas piirkonnas sisu vormi üle, nii et subjekti- ja objektivariandi valiku määrab lause tegelik tähendus, mitte tema väline vorm. Nii kasutatakse ainult jaatava-tes lausetes kõhklematult totaalobjekti ja totaalsubjekti, kuigi see ei ole kooskõlas lause eitava vormiga. Kõik see toetab omalt poolt mitte-eituse õõnestustööd eesti keele niigi kõikuva subjekti- ja objektivormistiku kallal.

7. KOKKUVÕTE

Käesolevas töös oleme läbi vaadanud kõik eituse tähenduslikud ja vormilised tunnusjooned eesti kirjakeeles, käsitlenud eituse ontoloogiast ja pragmaatikat, eituse mõju lausungi temaatilisele struktuurile, vaadelnud eituse osa ja vahendeid leksikasüsteemis, analüüsinud eituse toimet lause süntaktilisele struktuurile ja jälginud eituse neutraliseerumist küsi- ja hüüdlausestes.

Kõrvutades erinevaid seisukohti eituse ontoloogia küsimuses, leidsime, et kõige otstarbekam on käsitleda jaatust ja eitust kui mõtlemise kategooriaid, millel on ontoloogiline alus tegelikuses objektiivselt eksisteerivate vastuolude näol. Jaatust ja eitust ei ole võimalik mõistetasandil lõplikult fikseerida, sest loogiline eitus on sümmeetriline. Seepärast tuleb eitust seal vaadelda mõistete või otsustuste vahelise suhtena.

Erinevalt loogilisest eitusest ei ole keeleline eitus sümmeetriline ja seega saab alati määrata, milline lausung on jaatav, milline eitav. Isegi siis, kui eitus ei ole vormiliselt markeeritud, on eituse puhul alati mängus semantiline või pragmaatiline markeeritus, mille alusel saab liigitada lausungi kas positiivseks või negatiivseks.

Keelelise eituse definitsioonidest valisime välja selle, mille järgi eitus on predikatiivne operatsioon, mis rakendub jaatavale lausele ja katkestab lausesisesed tähendusosad. Kuigi eituses on tihti nähtud modaalseid ilminguid, ei saa sellega kuidagi

gi nõustuda. Nii eitavad kui ka jaatavad laused väljendavad tõsi-kindlaid otsustusi. Jaatus ja eitus iseloomustavad subjekti ja predikaadi või teema ja reema seost ega avalda kõneleja suhtumist sellesse seosesse.

Pragmaatika seisukohalt on eituse põhifunktsiooniks vestluspartneri ütluse või oletatava arvamuse kummutamine. Seepärast on eitav lausung pragmaatiliselt sobiv üksnes siis, kui samas kontekstis on ootuspärane tema jaatav paariline. Eituse retrospektiivsest seosest jaatusega tuleneb eitavate lausete suurem kontekstisidusus, nende suurem presuposiitsionaalsus. Üldiselt ei kasutata eitavaid lauseid uute argumentide sissetoomiseks. Enamasti ei sobi eitav lause neutraalse teksti avakäiguks, sest ta apelleerib mingile oletatavale arvamusele või eelnenud ütlusele.

Üldlevinud on seisukoht, et eitus rakendub lausungi reemale ja ei puuduta teemat. Selline kontseptsioon käsitleb eitavat lauset kui valmis produkti. Kui aga vaadelda eitava lause temaatilist struktuuri kommunikatiivsest aspektist, siis palstab asi teistviisi. Kõnelejal on täielik voli vestluspartneri jaatav lausung eituse kaudu ümber tematiseerida. Operatsioonaalset lähene-misviisi jälgides peab ütlema, et eitava lausungi temaatiline struktuur on eituse produkt: eitus modifitseerib aluseks oleva jaatava lause temaatilist struktuuri, kitsendab reemat, lükates sealt osa sisu teemasse.

Kui eituse fookus ei ole kindlalt fikseeritud ja eituse potentsiaalsesse mõjusfääri jääb mitu sõna või fraasi, siis rakendub eitus fakultatiivsele laiendile. Kui üht järku fakultatiiv-

seid laiendeid on mitu, jääb eituse tegelik mõjusfäär lahtiseks ja lause ise on kahetähenduslik. Sellised laused ei ole kommunikatsiooni seisukohalt efektiivsed. Tavaliselt fikseeritaksegi eituse fookus rematisaatorite või prosoodiliste vahenditega ühele sõnale või fraasile. Eituse fokuseerimisel on kõige tõhusamad vahendid kontrastiivrõhk ja eitav partikkel mitte. Teiste rematisaatorite, modaaladverbide isegi, küll ja liite -gi-ki kasutamine on piiratud, sest peale eituse fokuseerimise nad ka modifitseerivad lause tähendust. Partiklit mitte kasutatakse eituse fokuseerimiseks ka indefiniitpronoomenite keegi, miski, mingi, mingisugune ja adverbide kunagi, millalgi puhul, mis võimaldavad eitavas lauses kahesugust interpretatsiooni. Et nende kahetähenduslikkus on kõrvaldatav ka kontrastiivrõhu abil, siis ei ole põhjust pidada partiklit mitte sellistel juhtudel keskseks eituselendiks, vaid lihtsalt eituse fokuseerijaks. Keskne eitus on lauses seotud ikkagi predikaatverbi eitava vormiga.

Eituse fokuseerimisel ühele sõnale tuleb ilmsiks ka eituse perspektiivne seos jaatusega, mis seisneb eitavast lausest tulenevates implikatsioonides. See, mis eitavast lausest implitseerub, sõltub kõigepealt lause temaatilisest struktuurist, täpsemini sellest, millisele sõnale eitus lauses fokuseerida. Teine tegur, mis mõjutab eitavast lausest tulenevaid implikatsioone, on eituseluse sõna leksikaalsemantiline kuuluvus.

Me uurisime eitustesti kaudu eitusel põhinevaid seoseid leksikasüsteemis ja nägime, et puhtalt loogilisel eitusel põhineb üksnes kontradiktorne vastandus, näit. õige - vale, vallaline -

abielus, aus - ebaaus jt. Traditsiooniliselt eristatakse kontradiktoorseste vastanduste hulgas privatiivseid ja ekvipollentseid opositsioone. Eituse seisukohalt on aga selline eristus tarbetu, sest eitustestile alluvad mõlemad ühtmoodi.

Kuigi kontraarse vastanduse puhul ei tulene ühe liikme eitusest tavaliselt teise vastasliikme jaatust, vaid loogiliselt võttes kõik vastava paradigma ülejäänud liikmed, käituvad ka kontraraarsed vastandid tihti nagu kontradiktoorsed. Tavakeeles maksab oma naiivne loogika, mis seab kontraraarsed vastandused ühe pulga peale kontradiktoorsestega, nii et lausest See ei ole hea film implitseerub See on halb film. Niisuguseid implikatsioone annavad aga üksnes psühholoogiliselt kõige emergentsemad sõnad, näit. kuum - külm, kallis - odav. Paradigma keskliikmed nagu leige, jah implitseerivad eituse korral mingi teise paradigmatiikme oma lähikonnast.

Direktsionaalsed vastandused jagunevad kaheasuunalisteks ja ühesuunalisteks. Kaheasuunaliste direktsionaalide eitusest ei implitseeru teise liikme jaatus, vaid hüperonüümi eitus ja seeläbi ka ühtlasi teise liikme eitus, näit. Riik ei ole vaesunud → Riigi rikkus on samaks jäänud → Riik ei ole rikastunud. Kui aga vastanduse dimensioon, muutumise laad on lauses selgesti ette antud, siis võivad ka kaheasuunalised direktsionaalid käituda nagu kontradiktoorsed vastandused: See ei ole kasvav progressioon → See on kahanev progressioon. Ühesuunalised direktsionaalid, näit. ehitama - lammutama, küsima - vastama, eitusele ei allu, ühe liikme eitusest ei järeldu teise liikme kohta kõige vähematki.

Konversiivsus ehk pöördusuhe on sisuliselt lähedane sünonüümiale ja seepärast ei ole tal eitusega tegemist. Pöördusuhte poolt hõlmatavas situatsioonis on kaks osalist ja olenevalt sellest, kumma osa tahetakse esile tõsta, kasutatakse kas üht või teist sõna.

Kõige üldisem suhe sõnavarasüsteemis on sobimatusesuhe, mis avaldub selles, et paljud leksikaalsemantilised paradigmad pole korrastatud mitte kahendvastanduse alusel, vaid sisaldavad mitmeid koordineeritud liikmeid. Sellised on nädalapäevade, loomade, mööbliesemete jms. nimetused. Ka niisugustes hulkades on võimalikud binaarsed eitusel põhinevad vastandused. Selleks on kaks moodust. Esiteks võib hulga üht liiget vastandada korraga kõigile teistele: lind - mittelind, õppur - mitteõppur. Selliste nn. välistavate vastanduste kasutamine on küllaltki levinud terminoloogias. Teine võimalus on vastandada omavahel ühe mõisteklassi kaks suvalist liiget, näit. päev - öö, käsi - jalg. Sellise vastanduse läbi kitsendatakse vastav paradigma kaheliikmeliseks, nii et neidki paare saab defineerida eituse abil.

Kõigist vaadeldud vastandusetüüpidest on mõistlik nimetada antonüümseks ainult neid opositsioone, mis põhinevad eitusel. Seega kuuluvad antonüümia alla eeskätt kontradiktorsed sõnad ja kontraarsete paradigmade vastasliikmed, mida tavakeeles käsitatakse kui absoluutadjektiive. Vahel võivad antonüümiasse astuda ka kahesuunalised direktsionaalid ja mitmeliikmeliste hulkade kaks suvalist liiget. Kuigi antonüümsed vastandused võtavad konkreetse kuju alles kindlas süntagmas, on antonüümia ka sõnavaratasan-

dil reaalselt olemas, nagu tõestavad paljud assotsiatsioonitestid.

Vormi seisukohalt võib antonüümid jagada morfoloogilisteks ja leksikaalseteks antonüümideks. Esimeste puhul on üks vastanduse liige vormiliselt markeeritud, varustatud mingi eitava sufiksigi või prefiksiga. Eesti keeles on antonüüme tootvad prefiksid mitte-, eba- ja sufiksid -tu, -ta.

Vormilise markeeritusega on paralleelne semantiline markeeritus, mis avaldub selles, et vastanduse üks liige on kitsama, konkreetsema tähendusega kui tema paariline. Semantiline markeeritus ei seostu alati mingi kindla tähendusjoonega, vaid sõltub mitmesugustest pragmaatilistest asjaoludest.

Markeeritusega on tihedalt seotud vastanduse positiivse ja negatiivse liikme küsimus. Vormilise markeerituse korral on asi iseenesest selge: negatiivne on eituselementi sisaldav sõna. Kuid ka muudel juhtudel on positiiv ja negatiiv enamasti üheselt määratav, sest keeleline eitus ei ole sümmeetriline. Antonüümide tähenduslik erinevus tuleneb sellest, et ühe sõna semantilises kirjes rakendub viimasele tähenduskomponendile eitus.

Antonüümiat käsitledes võisime veenduda, et eitus aktualiseerib tema fookusesse jääva sõna paradigmaatilised seosed. Seega on eituse fookus kahe telje - süntagmaatilise ja paradigmaatilise - ristumiskoht, kus määratakse ära eitava lausungi positiivne sisu. Samal ajal leiab fookuses aset ka vormilisi muutusi, eituse fookusesse sattudes võtavad subjekt ja objekt eesti keeles teistsuguse vormi, kui neil on väljaspool eituse mõjusfääri.

Eesti keeles võib eitatud subjekt olla kas totaalne või part-

siaalne. Esimesel juhul on tegemist kontrastiivlausega, teisel juhul eksistentsiaallausega. Eksistentsiaallauset on eesti keele grammatikates määratletud predikaatverbi semantikast lähtudes. Nagu me nägime, on see määratlus poolik, sest eksistentsiaalsus tuleneb ka lause temaatilisest struktuurist: eksistentsiaallause on selline, kus subjekt paikneb lause reemas. Lause temaatiline struktuur omakorda sõltub üldisest tekstistrateegiast. Nii on eksistentsiaallausete kasutamine piiratud nende juhtudega, kus subjekti referenti ei ole tekstis eelnevalt mainitud. On ka sõnu, mis üldse ei saa esineda eitavas eksistentsiaallauses, sest nende referentsiaalsus on juba väljaspoolt ette antud. Niisugused sõnad on personaalpronoomenid ja pärisnimed.

Eitava lause subjekti vorm sõltub sellest, kas tahetakse väljendada korraga eitust ja eksistentsiaalsust või ainult eitust. Esimesel juhul kasutatakse partsiaalsubjekti, teisel juhul totaal-subjekti. Seejuures ei ole kõnelejal lause vormistamisel kunagi täielikku vabadust, sest lause temaatiline struktuur ja ühtlasi ka subjekti valik on allutatud teksti üldisele ülesehituskavale.

Oma vormistiku poolest on objekt subjektiga võrreldes tunduvalt keerulisem nähtus, kuid seda ainult jaatavas lauses. Eitus tasandab kõik vormierinevused, sest eitava lause objekt on alati partitiivis. Seda asjaolu on püütud seletada partitiivi üldise kursiivsust tähistava funktsiooni kaudu. Veenvam tundub siiski teine seletus, mis võtab aluseks inklusiivsussuhte. [Totaalobjektiga jaatav lause sisaldab endas ka vastavat partsiaalobjektiga lauset. Kui aga lausele rakendub eitus, siis inklusiiv-

sussuhe pöörduv, nii et partsiaalobjektiga lause sisaldab endas nüüd juba totaalobjektiga lauset. Seetõttu ei ole totaalobjekti järele enam tarvidust, piisab juba partsiaalobjektist.

Totaalobjekt ei ole eitavas lauses siiski täiesti välistatud. Kontrastiivrõhulises positsioonis, eriti kui järgneb eksplitseeriv vaid-konstruktsioon, on totaalobjekt võrdlemisi vastuvõetav. Samuti kasutatakse sageli totaalobjekti lausetes, kus eituse fokuseerijana on tarvitusel partikkel mitte. Üks asjaolu, mis õigustab siin totaalobjekti kasutamist, on kahe lähestikku paikneva objekti sisuline paralleelsus ja taotlus seda ka ühtses vormis väljendada, näit. Tuul ei purustanud mitte aknad, vaid ukсед. Et vältida konflikti eitava predikaatverbi ja totaalobjekti vahel, ongi siin hakatud kasutama jaatavat predikaati, näit. Tuul purustas mitte aknad, vaid ukсед. Sellised laused kujutavad endast sisu ja vormi kompromissi. Õigustatud on jaatav predikaatverb eriti konstruktsiooni mitte ainult...vaid ka puhul, kus eitatus fokuseerub sõnale ainult, jättes puutumata lause objekti või subjekti.

Missugune on eitava lause temaatiline struktuur subjekti ja objekti seisukohast, see sõltub kõigepealt sellest, kas on tegemist neutraalse lausega või kontrastiivlausega. Neutraalses, ilma kontrastiivrõhuta lauses paikneb subjekt tavaliselt lause algul ja objekt peale predikaatverbi. Selline sõnajärg on kategooriline imperatiiv, kui subjektsõna ja objektsõna nominatiiv langeb kokku partitiiviga, näit. Muna ei õpeta kana. Kontrastiivrõhu toel võib tuua ka objekt lause algusesse. Täieliku inversioo-

ni korral aga jääb eituse fookusesse juba predikaatverbile järgnev lauseliige, seega subjekt.

Nagu teisteski keeltes, nii on ka eesti keeles sõnu, mis esinevad peamiselt või ainult jaatavas kontekstis, ja sõnu, mis esinevad peamiselt või ainult eitavas kontekstis. Esimesi me nimetame afirmopetaalseteks, teisi negopetaalseteks sõnadeks. Afirmopetaalsed on eesti keeles adverbid vaevalt, vaevu, hädapärast, umbkaudsust väljendavad võrdlemisi, umbes, märksa, peaaegu, rida, mõni jt., samuti ka adverbid juba ja alles. Välja arvatud kaks viimast, saab neid sõnu kontrasteeritult kasutada ka eitavas lauses, kuigi tavaliselt puudub selleks tarvidus.

Negopetaalsed on eesti keeles ükski, ialgi, mis on võimalikud ainult eitavas lauses, liide -gi~ki, verbid parata, kõssama, iitsatama, viitsima jt., mis esinevad peamiselt eitavas lauses, ent on võimalikud ka jaatavas lauses. Peale selle on suur hulk eitavavormilisi idioome, mille muutmine jaatavaks on tõkestatud, sest jaatavas vormis läheb kaotsi nende idiomaatilisus.

Need piirangud võivad kaotada kehtivuse, kui eitus neutraliseerub. Eituse neutraliseerumine leiab aset retoorilistes küsimustes ja hüüatustes, mis oma eitavale vormile vaatamata sisaldavad jaatavat väidet. Eitavalt vormistatud küsimus võib tähendada näiteks viisakat palvet. Sel juhul ei ole enam kohustuslik kinni pidada eitava lause subjekti- ja objektireeglistikust, vaid võib kasutada ka jaatavale lausele omast subjekti- või objektivarianti. Eitavavormiliste retooriliste küsimuste ja pöördumiste korral langevad ära ka distributsioonilised piirangud. Nii võib

siin tarvitada umbkaudsust märkivaid adverbe juba ja alles. Samas aga astub jõusse jaatavale lausele omane kitsendus, mis keelab negopetaalsete elementide tarvitamise.

Eituse sisulise neutraliseerumisega on tegemist ka kuni-kõrvallausete ja kontsessiivsete kõrvallausete korral, millel on nii jaatav kui ka eitav variant. Siin on eituse neutraliseerumine üksnes tähenduslik, sest kõik jaatusest ja eitusest tulenevad vorminõuded jäävad püsima.

Peale võimaluse väljendada eitava lausega jaatavat väidet on veel vastupidine võimalus, kus jaatavalt vormistatud retooriline küsimus kannab endas sisulist eitust. Selliste lausete puhul joondub kõneleja enamasti eitava lause subjekti- ja objektireeglistiku järgi. Ka on siin lubatud negopetaalsete sõnade kasutamine. Nõnda siis domineerib vaadeldavas piirkonnas lause tegelik sisu tema välise vormi üle.

Kõike eelnevat kokku võttes võib öelda, et on õigustatud vaadelda eitust kui semantilist kategooriat, mis saab keeles tavaliselt vormilise väljenduse, kuid võib toime tulla ka ilma selleta. Need nõuded, mis määravad lause süntaktilise struktuuri, ei tulene niivõrd vormilisest eitusest kui just semantilisest, sisulisest eitusest. Seepärast võib ka jaatavas lauses kasutada eitava lause subjekti- ja objektivormistikku, kui lause kannab tähenduslikku eitust, ja vastupidi.

KIRJANDUS

- Aavik 1936 = J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu.
- Admoni 1955 = В. Г. Адмони, Введение в синтаксис современного немецкого языка. Москва.
- Admoni 1968 = В. Г. Адмони, Типология предложения. – Исследования по общей теории грамматики. Москва.
- Ahmanova 1966 = О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов. Москва.
- Allwood 1977 = J. Allwood, Negation and the strength of presuppositions. – Logic, pragmatics and grammar. Ed. Ö. Dahl. Lund.
- Anderson 1971 = J. M. Anderson, The grammar of case. Towards a localistic theory. Cambridge.
- Apresjan 1974 = Д. Д. Апресян, Лексическая семантика. Синонимические средства языка. Москва.
- Apresjan 1980 = Д. Д. Апресян, Принципы семантического описания единиц языка. – Семантика и представление знаний. Труды по искусственному интеллекту 2. Тарту.
- Apresjan, Žolkovski, Meltšuk 1969 = Д. Апресян, А. Жолковский, И. Мельчук, Об одном способе изучения сочетаемости слов. – Русский язык в национальной школе 6.
- Bátori 1978 = I. S. Bátori, Aktuaali lauseen jäsentyminen ja suomen sanajärjestus. – Virittäjä 1 Helsinki.
- Bierwisch 1967 = M. Bierwisch, Some semantic universals of Ger-

- man adjectivals. - Foundations of language 3.
- Bierwisch 1969 = M. Bierwisch, On certain problems of semantic representation. - Foundations of language 5.
- Bilf 1979 = M. Bilf, What is FSP really about? - Papers from the Fifth Scandinavian Conference of Linguistics, Frostavallen, April 27-29, 1979. Part II: General sessions. Ed. T. Pettersson. Stockholm.
- Boons 1967 = J. P. Boons, Synonymie, antonymie et facteurs stylistiques. - Communications 10.
- Budagov 1965 = P. A. Будагов, Введение в науку о языке. М.
- Bulahh 1962 = Н. А. Булах, Средства отрицания в немецком литературном языке. Ярославль.
- Cantineau 1955 = J. Cantineau, Le classement logique des oppositions. - Word 2.
- Chafe 1975a = W. L. Chafe, Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics, and point of view. - Subject and topic. Ed. Ch. N. Li. New York, San Francisco, London.
- Chafe 1975b = У. Л. Чейф, Значение и структура языка. М.
- Clark 1970 = H. H. Clark, Word associations and linguistic theory. - New horizons in linguistics. Ed. J. Lyons. Harmondsworth, Middlesex.
- Cruse 1976 = D. A. Cruse, Three classes antonym in English. - Lingua 38.
- Dahl 1977 = Ö. Dahl, Negation in universal grammar - Gothenburg papers in theoretical linguistics 33. Gothenburg.
- Dimitrevskaja 1961 = И. В. Димитревская, К вопросу о проти-

воречиях и противоположных понятиях. - Логико-грамматические очерки. Москва.

Doherty 1973 = M. Doherty, 'Noch' and 'schon' and their presuppositions. - Generative grammar in Europe. Eds. F. Kiefer, N. Ruwet. Dordrecht.

Dondua 1948 = К. Д. Дондуа, Грамматическое отрицание как проблема общего языкознания. - Язык и Мышление II. Москва, Ленинград.

Dressler 1978 = В. Дресслер, Синтаксис текста. - Новое в зарубежной лингвистике 8. Москва.

Duchacek 1965 = O. Duchacek, Sur quelque problèmes de l'antonymie. - Cahiers de lexicologie 5. Paris.

Enkvist 1975 = N. E. Enkvist, Tekstilingvistiikan peruskäsitteitä. Jyväskylä.

Erelt 1977a = M. Erelt, Uhest eitamise viisist. - Keel ja Kirjandus 7. Tallinn.

Erelt 1977b = M. Erelt, Eesti adjektiivide süntaks. Gradatsioon. Preprint KKI-8. Tallinn.

Erelt 1978 = M. Erelt, Märkmeid partsiaalsubjekti kohta eesti keeles. - Keel ja struktuur 10. Tartu.

Firbas 1974 = J. Firbas, Some aspects of the Czechoslovak approach to problems of functional sentence perspective. - Papers of functional sentence perspective. Prague.

Getmanova 1972 = А. Д. Гетманова, Отрицания в системах формальной логики. Москва.

Givón 1975 = T. Givón, Negation in language: pragmatics, function,

ontology. - Working papers on language universals 18.

Golovin 1969 = В. Н. Головин, К вопросу о парадигматике и синтагматике на уровнях морфологии и синтаксиса. - Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. Москва.

Hajičova 1973 = E. Hajičova, Negation and topic vs. comment. - Philologica Pragensia 16. Praha.

Hakanen 1973 = A. Hakanen, Adjektiivien vastakohtasuhteet suomen kielessä. Helsinki.

Hakulinen 1968 = L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys. Helsinki.

Hakulinen 1970 = A. Hakulinen, Negaatiosta ja lauseiden välisistä suhteista. - Transformaatioida. Turun Yliopiston Foneetiikan Laitoksen Julkaisuja 7. Turku.

Hakulinen, Karlsson 1979 = A. Hakulinen, F Karlsson, Nykysuomen lauseoppi. Jyväskylä.

Halliday 1970 = M. A. K. Halliday, Language structure and language function. - New horizons in linguistics. Ed. J. Lyons. Harmondsworth, Middlesex.

Heidolph 1970 = K. E. Heidolph, Zur Bedeutung negativer Sätze. - Progress in linguistics. Eds. M. Bierwisch, K. E. Heidolph. The Hague, Paris.

Helbig, Ricken 1975 = G. Helbig, H. Ricken, Die Negation. Leipzig.

Hicks 1977 = M. Hicks, Observations on topicalization in Finnish and English. - Contrastive papers. Jyväskylä contrastive studies 4. Eds. K. Sajavaara, J. Lehtonen. Jyväskylä.

- Holodilova 1969 = Л. Е. Холодилова, К вопросу о модальном значении отрицательных слов "не", "ни", "нет" - Ученые записки Горьковского пединститута. Серия филологических наук, вып. 95. Горький.
- Iliescu 1977 = М. Iliescu, Oppositions sémantiques: Antonymie Linguistique et antonymie logique. - Folia Linguistica 10.
- Ilis 1948 = В. А. Илиш, Современный английский язык. М.
- Irtenjeva 1976 = Н. Ф. Иртенева, Импликация (пресуппозиция и следования) как средства организации текста. - Проблемы синтаксической семантики. Материалы научной конференции. Москва.
- Jackendoff 1972 = R. Jackendoff, Semantic interpretation in generative grammar. Cambridge, Massachusetts, London.
- Jespersen 1917 = О. Jespersen, Negation in English and other languages. - Historisk-filologiske Meddelelser 1
- Jespersen 1925 = О. Jespersen, The philosophy of grammar. London, New York.
- Katz 1964 = J. J. Katz, Analyticity and contradiction in natural language. - The structure of language. Readings in the philosophy of language. Eds. J. A. Fodor, J. J. Katz. Englewood Cliffs, New Jersey.
- Katz 1972 = J. J. Katz, Semantic theory. New York, Evanston, San Francisco, London.
- Kiefer 1978 = Ф. Кибер, Опредсуппозициях. - Новое в зарубежной лингвистике 8. Москва.
- Kindlam 1976 = E. Kindlam, Meie igapäevane keel. Tallinn.

- Kiparsky, Kiparsky 1970 = P. Kiparsky, C. Kiparsky, Fact. - Progress in linguistics. Eds. M. Bierwisch, K. E. Heidolph. The Hague, Paris.
- Kiuru 1977 = S. Kiuru, Suomen kielen kieltohäkuiset verbit. - Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 335. Helsinki.
- Klima 1964 = E. S. Klima, Negation in English. - The structure of language. Readings in the philosophy of language. Eds. J. A. Fodor. J. J. Katz. Englewood Cliffs, New Jersey.
- Klimenko, Suprun 1977 = A. П. Клименко, А. Е. Супрун. Ассоциативный эксперимент в ряду других методов семантических исследований. - Словарь ассоциативных норм русского языка. Под редакцией А. А. Леонтьева. Москва.
- Kobozeva 1976 = И. М. Кобозева, Отрицание и пресуппозиции (в связи с правилом перенесения отрицания в русском языке). Автореф. канд. дисс. Москва.
- Koit 1963 = E. Koit, Eitus saarte murdes. - Nonaginta. Tallinn.
- Komissarov 1957 = В. Н. Комиссаров, Проблема определения антонима. - Вопросы языкознания 2.
- Kont 1959 = K. Kont, Lause eitavast sisust sõltuv objekt läänemeresoome keeltes. - Emakeele Seltsi aastaraamat 4. Tallinn.
- Křizkova 1969 = E. Кржижкова, Заметки о месте негации в языковой структуре. - Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. Москва.
- Kulagin 1956 = А. Ф. Кулагин, Частица "не" и одноименная приставка в их отношении к степеням сравнения имен прилагательных. - Русский язык в школе I.

- Kumanitškina 1964 = Л. Ф. Куманичкина, Взаимосвязь категории отрицания с модальностью предложения. - Ученые записки МГПИИЯ имени В. И. Ленина. Вопросы синтаксиса и лексикологии немецкого языка. Москва.
- Källgren 1976 = G. Källgren, On negation - a possible analysis. - Studia Linguistica 30.
- Lakoff 1968 = R. Lakoff, Abstract syntax and Latin complementation. - MIT research monographs 49. *
- Lakoff 1969 = R. Lakoff, A syntactic argument for negative transportation. - Papers from the Fifth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society. Chicago.
- Lakoff 1970 = R. Lakoff, Irregularity in syntax. New York.
- Leech 1977 = G. Leech, Semantics. Harmondsworth, Middlesex.
- Leetberg 1925 = K. Leetberg, Eesti keele lauseõpetus keskkoolidele. Rakvere.
- Lehrer 1974 = A. Lehrer, Semantic fields and lexical structure. Amsterdam, London, New York.
- Leino 1978 = P. Leino, Verbin kieltohakuisuus. - Virittäjä 1. Helsinki.
- Leontjev 1977 = А. А. Леонтьев, Общие сведения об ассоциациях и ассоциативных нормах. - Словарь ассоциативных норм русского языка. Под редакцией А. А. Леонтьева. М.
- Ljaron 1979 = М. В. Ляпон, Взаимодействие категорий отрицания и ирреальности в тексте. - Синтаксис текста. М.
- Ljung 1974 = M. Ljung, Some remarks on antonymy. - Language 50.
- Lomtjev 1972 = Т. П. Ломтев, Предложение и его грамматичес-

кие категории. Москва.

Lvov 1978 = М. Р. Львов, Словарь антонимов русского языка. Москва.

Lyons 1968 = J. Lyons, Introduction to theoretical linguistics. Cambridge.

Lyons 1977 = J. Lyons, Semantics. Cambridge, London, New York, Melbourne.

Maslov 1968 = Д. С. Маслов, Об основных и промежуточных ярусах в структуре языка. Вопросы языкознания 4.

Mihkla jt. 1974 = K. Mihkla, L. Rannut, E. Riikoja, A. Admann, Eesti keele lauseõpetuse põhijooned I. Lihtlause. Tallinn.

Mihkla, Valmis 1979 = K. Mihkla, A. Valmis, Eesti keele süntaks kõrgkoolidele. Tallinn.

Miller 1979 = Е. Н. Миллер, Отображение в антонимии неязыковых явлений. - Вопросы языкознания I.

Mittwoch 1976 = A. Mittwoch, Grammar and illocutionary force. - Lingua 40.

Nemvalts 1978 = P. Nemvalts, Eksistentsiaallauseist. - Keel ja struktuur 10. Tartu.

Nikitina, Otkupštšikova 1971 = Т. Н. Никитина, М. И. Откупщикова, Отрицание. - Информационные вопросы семиотики, лингвистики и автоматического перевода. 2.

Nikolajeva 1978 = Т. М. Николаева, Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы. - Новое в зарубежной лингвистике 8. Москва.

Nikolajeva 1979 = М. А. Николаева, Строение антономического

- ряда и антонимические отношения прилагательных (на материале французского языка). – Филологические науки I.
- Novikov 1973 = Л. А. Новиков, Антонимия в русском языке. М.
- Ogden 1932 = С. К. Ogden, *Opposition. A linguistic and psychological analysis*. London.
- Ozerova 1978 = Н. Г. Озерова, Средства выражения отрицания в русском и украинском языках. Киев.
- Padutševa 1969 = Е. В. Падучева, Семантический анализ отрицательных предложений в русском языке. – Машинный перевод и прикладная лингвистика I2.
- Padutševa 1974 = Е. В. Падучева, О семантике синтаксиса. Материалы к трансформационной грамматике русского языка. М.
- Partee 1973 = В. Hall Partee, *Negation*. – The major syntactic structures of English. Eds. R. P. Stockwell, P. Schachter, B. Hall Partee. New York.
- Pastuhhova, Timofejev 1971 = В. Я. Пастухова, В. П. Тимофеев, Явление антонимии в русском языке. – Теория поэтической речи и поэтическая лексикография. Шадринск.
- Paunonen 1978 = Н. Paunonen, *Tutkimuskohteena suomen kielen kieltoverbi*. – Virittäjä 1. Helsinki.
- Peškovski 1956 = А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении. Москва.
- PFSP 1974 = *Papers on functional sentence perspective*. Prague.
- Piotrovski 1974 = Р. Г. Пиотровский, Информационно-статистическая структура текста. – Лингвистика текста I. Материалы конференции. Москва.

- Quirk jt. 1974 = R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartnik,
A grammar of contemporary English. London.
- Rahhimov 1978 = С. Рахимов, Вопросы структурно-типологической характеристики предложения. Ташкент.
- Rajandi 1967 = H. Rajandi, Some general properties of Estonian negation system. -
- Rajandi 1977 = H. Rajandi, Keel: protsess ja süsteem. - Keel ja Kirjandus 3. Tallinn.
- Rajandi 1978 = H. Rajandi, Funktsionaalsus ja ülevaatlikkus keelekirjelduses. - Keel ja Kirjandus 11 Tallinn.
- Rajandi, Metslang 1979 = H. Rajandi, H. Metslang, Määramata ja määratud objekt. Tallinn.
- Rimmel 1963 = N. Rimmel, Sõnajärjestus eesti lauses. - Eesti keele süntaksi küsimusi. Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused 8. Tallinn.
- Rodionova 1976 = В. А. Родионова, Отрицание и коммуникативное членение предложения (на материале немецкого - языка). - Лингвистика текста. Куйбышев.
- Russell 1957 = Б. Рассел, Человеческое познание. Москва.
- Rätsep 1971a = H. Rätsep, Kas kaudne kõneviis on kõneviis? / Verbivormide situatsioonianalüüsi. - Keel ja struktuur 5. Tartu.
- Rätsep 1971b = H. Rätsep, On the situation analysis of the Estonian verbs tulema 'come' - minema 'go' and tooma 'bring' - viima 'take' - Generatiivse grammatika grupi aastakoosolek 1971. Teesid. Tartu.

- Rätsep 1978 = H. Rätsep, Eesti keele lihtlausete tüübid. Tallinn.
- Sang 1975 = J. Sang, Eitus Kihnu murrakus. - Keel ja Kirjandus 3. Tallinn.
- Sang 1978 = J. Sang, Teatamislaadid Tammsaare tekstis. - Keel ja Kirjandus 2. Tallinn.
- Savijärvi 1977 = J. Savijärvi, Itämeren-suomalaisten kielten kieltoverbi. Helsinki.
- Searle 1969 = J. R. Searle, Speech acts. London, New York.
- Seiler 1952 = H. Seiler, Negation, den Begriff des Prädikats betonend. - Studia Linguistica 6.
- Sivers 1978 = F. de Sivers, Localisation sur l'axe horizontal en estonien (le corpus est celui de l'hypothèse de travail). - Structuration de l'espace dans les langues de la Baltique orientale. Paris.
- Smith 1975 = S. B. Smith, Meaning and negation. - Janua Linguarum. Series Minor 206. The Hague, Paris.
- Stepanov 1975a = Ю. С. Степанов, Методы и принципы современной лингвистики. Москва.
- Stepanov 1975b = Ю. С. Степанов, Основы общего языкознания. Москва.
- Stickel 1970 = G. Stickel, Untersuchungen zur Negation in heutigen Deutsch. Stuttgart.
- Šendels 1959 = Е. И. Шендельс, Отрицание как лингвистическое понятие (на материале немецкого языка). - Ученые записки I-го Московского государственного педагогического института иностранных языков 19. Москва.

- Šipulina 1962 = Л. П. Шипулина, Отрицательные повествовательные предложения в английском языке XV - начала XVIII века. Автореф. канд. дисс. Ленинград.
- Zemskaja 1973 = Е. А. Земская, Современный русский язык. Словообразование. Москва.
- Zimmer 1964 = К. Е. Zimmer, Affixal negation in English and other languages. - Supplement to "Word" 20.
- Teller 1969 = P. Teller, Some discussion and extension of Manfred Bierwisch's work on German adjectivals. - Foundations of language 5.
- Toropova 1978 = Н. А. Торопова, Положительный противочлен отрицания в современном немецком языке (пресуппозиция отрицаний) - Филологические науки 2.
- Tottie 1979 = G. Tottie, On the pragmatics of negation. - 5th Scandinavian Conference of Linguistics. Frostavallen, April 27-29, 1979. Abstracts.
- Trofimov 1952 = В. А. Трофимов, К вопросу о выражении отрицания в современном русском литературном языке. - Вопросы грамматического строя и словарного состава. Л.
- Tšelpánov 1946 = Г. И. Челпанов, Учебник логики. Москва.
- Ufimtseva 1968 = А. А. Уфимцева, Слово в лексико-семантической системе языка. Москва.
- Ujomov 1961 = А. И. Уемов, Проблема отрицательных определений. - Логико-грамматические очерки. Москва.
- Uuspõld 1978 = E. Uuspõld, Atributiivsete partitsiipkonstruktsioonide eitavad vasted. - Keel ja struktuur 10. Tartu.

- Valgma, Remmel 1968 = J. Valgma, N. Remmel, Eesti keele grammatika. Käsiraamat. Tallinn.
- van Dijk 1978 = T. A. ван Дейк, Вопросы парадигматики текста. - Новое в зарубежной лингвистике 8. Москва.
- Vare 1979 = S. Vare, Läheteohti eesti derivatsioonil käsitluseks. Tallinn.
- Vassiljeva 1959 = C. A. Васильева, К вопросу о семантике отрицательных частиц. - Филологические науки 3.
- von Wright 1959 = G. H. von Wright, On the logic of negation. - Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Physico-Mathematicae XXII, 4. Helsinki.
- Vvedenskaja 1971 = Л. А. Введенская, Словарь антонимов русского языка. Ростов.
- Wexler 1976 = P. Wexler, On the non-lexical expression of determinedness (with special reference to Russian and Finnish). - Studia Linguistica 30.
- Wierzbicka 1967 = A. Wierzbicka, Negation. A study in a deep grammar. MIT, Cambridge.
- Wierzbicka 1973 = A. Wierzbicka, A semantic model of time and space. - Generative grammar in Europe. Eds. F. Kiefer, N. Ruwet. Dordrecht.
- Winter 1969 = W. Winter, Analogischer Sprachwandel und semantische Struktur. - Folia Linguistica 3.
- Öim 1973 = H. Öim, On the semantic treatment of predicative expressions. - Generative grammar in Europe. Eds. F. Kiefer, N. Ruwet. Dordrecht.

Отрицание в эстонском языке

Резюме

Работа исходит из констатации того, что языковое отрицание в отличие от логического не симметрично, и на основании семантической или прагматической маркированности высказывания могут быть отнесены или к положительным, или к отрицательным. И те, и другие выражают действительные суждения, характеризуют связь между субъектом и объектом /темой и ремой/, не показывая отношения говорящего к этой связи. Отрицание является предикативной операцией, которая применяется к утвердительному предложению и которая прерывает смысловые связи в предложении.

В своей основной функции отрицание – это несогласие с утверждением собеседника или с каким-то общепринятым мнением. Отрицание по сути своей предполагает действительный или мыслимый диалог, и в этом отношении отрицательные высказывания в большей степени обусловлены контекстом, чем утвердительные. Но тематическая структура отрицательного предложения не так строго детерминирована предыдущим текстом, как структура утвердительного предложения. Отрицание модифицирует тематическую структуру исходного утвердительного предложения, сужает рему, передвигая часть ее в тему.

При нейтральной интонации в эстонском языке отрицанию подвергается та часть предложения, которая следует за оператором отрицания. Если эта часть состоит из более чем од-

ной синтагмы, то предложение может интерпретироваться по-разному. Поэтому для фокусирования отрицания используются инверсия и контрастивное ударение, а также дублирующие ударение частицы /mitte/ Рассматриваются еще импликации отрицательных предложений – утверждения, вытекающие из отрицания каких-либо суждений. Различия в импликациях объясняются различными связями отрицаемых слов в лексической системе языка.

В структуре лексической системы основные парадигматические связи проявляются в виде синонимии и антонимии. Антонимия, как и синонимия, отражает не различие, а сходство. Антонимы противопоставлены только по одному семантическому признаку /компоненту значения/. Антонимия не является однородным явлением, этим понятием охватывается множество разнообразных семантических отношений, которые сводятся к различным логическим операциям.

Основную массу антонимов составляют контрарные оппозиции /pikk 'длинный' – lühike 'короткий'/, где антонимы не охватывают всего измерения, служащего основой противопоставления, а являются как бы двумя крайними точками шкалы, имеющей еще промежуточных делений. Второй тип – контрарные противопоставления, где утверждение одного члена имплицитно отрицает другого, и наоборот /õige 'истинный' – vale 'ложный'/. С контрарными противопоставлениями граничат дирекциональные, т.е. противопоставления по направлению, представленные в парах типа üle 'вверх' – alla 'вниз'. В

случае конверсии / ostma 'купить' - müüma 'продать'/ двум членам противопоставления соответствует только один референт. Возможно также противопоставление двух произвольно выбранных членов класса понятий, дающее такие широко распространённые бинарные противопоставления, как kass 'кошка' - koer 'собака'

Наиболее продуктивными средствами образования антонимов в эстонском языке являются префикс mitte- /может присоединяться как к имени и наречию, так и к неспрягаемым формам глагола/ и суффикс -tu /присоединяется к существительным/ Морфологическая маркированность сопровождается семантической маркированностью: один член оппозиции имеет более узкое, более конкретное значение, чем другой.

В эстонском языке отрицание влияет на выбор вариантов форм объекта и субъекта. Дополнение в отрицательном предложении всегда является парциальным, а субъект может быть как тотальным, так и парциальным.

Многие языковые единицы в эстонском языке ведут себя избирательно по отношению к отрицанию, предпочитая либо отрицательный, либо утвердительный контекст. Так некоторые слова встречаются только или главным образом в утвердительном контексте /например, vaevalt 'едва ли'/, а другие - в отрицательном /например, juba 'уже'/, а ряд идиом при изменении их обычной утвердительной или отрицательной формы обесмысливается.

Рассмотрены также вторичные функции отрицания. Предложение отрицательной формы может иметь утвердительный смысл

жение отрицательной формы может иметь утвердительный смысл, выражая вежливость или эмоциональность, а утвердительный по форме риторический вопрос может в сущности выражать отрицание. В таких предложениях выбор форм объекта и субъекта относительно свободен, а слова, предпочитающие либо отрицательный, либо утвердительный контекст, употребляются обычно согласно смыслу, а не форме предложения.

SISUKORD

0. Sissejuhatus	3
1. Eituse ontoloogia ja pragmaatika.....	9
1.1 Eituse ontoloogia.....	9
1.2. Eituse pragmaatika.....	16
2. Eitava lausungi temaatiline struktuur.....	20
2.1 Eituse mõjusfäär ja fookus.....	28
2.2. Eituse implikatsioonid.....	41
3. Eitus sõnavarasüsteemis.....	49
3.1 Leksika süsteemsus.....	49
3.2. Leksikaalsete vastanduste tüübid.....	53
3.3. Antonüümia ja eitus.....	71
4. Eitus ja lause semantiline struktuur.....	89
4.1. Eksistentsiaalsus ja subjekti vormistik.....	90
4.2. Eitus ja objekti vormistik.....	102
5. Eitus ja distributiivsed piirangud.....	119
6. Eituse neutraliseerumine ning sisu ja vormi lahknevused.....	135
7. Kokkuvõtte.....	147
8. Kirjandus.....	157
9. Pezome	170

Sang, J.

S 13   Eitus eesti keeles. - Tallinn: Valgus, 1983. -
176 lk.

Käesolev uurimus käsitleb eitust ja sellega
seostuvaid nähtusi eesti keeles.

Pakub huvi eeskätt grammatikauuri jaoks ja lek-
sikoloogidele, ent annab lähtepunkte ka keelehool-
dele. Raamat on sobiv ja mitmekesine õppevahend
keeleeriharude üliõpilastele.

S 4602000000 - 339   tellitud

81.2 E

M 902(16)-a-83-

Академия наук ЭССР. Йоель САНГ.

ОТРИЦАНИЕ В ЭСТОНСКОМ ЯЗЫКЕ.

На эстонском языке. Художник-оформитель Т.Ару.

Таллин, "Валгус"

Toimetaja H.Rajandi.

Kunstiline toimetaja R.Eilsen.

ИБ№ 4367

Trükkida antud 30.11.82

MB- 07490

Formaat 60x84/16.

Trükipaber nr. 1

Masinakiri

Rotaprint

Tingtrükipoognaid 10,23

Tingvärvitõmmiseid 10,59

Arvestuspoognaid 6,96

Trükiarv 500

Tellimuse nr.285

Hind 1.10

Tellitud

Kirjastus "Valgus", Tallinn 200090, Pärnu mnt. 10

ENSV TA rotaprint, Tallinn 200001, Estonia pst. 7